उपनिषत्संग्रहः

तैत्तिरीयोपनिषत्

ब्रह्मवल्ली

टीकाप्राकृतार्थसहिता

अयं ग्रंथः

शमदमादिसंपत्तिमतामधिकारिणां परब्रह्मज्ञानावाप्त्यर्थं

रामचंद्रसूनुव्यंकटेशशर्मणा संस्कृतः

पुण्याख्यपत्तने

शनिवारवीथ्यां शिवाजीमुद्रणालये मुद्रितः

शाकाब्दाः १८०९.

[सर्वप्रकारकं स्वामित्वं स्वहस्ते स्थापितं]

मौल्यं द्वादश आणकाः

उपनिषत्संग्रह.

तैत्तिरीयोपनिषत्

ब्रम्हवल्ली.

संस्कृत टीका व मराठी अर्थ व समजुतीच्या टिपा ह्यांसहित.

हा ग्रंथ.

शांति, इंद्रियनिग्रह, वैराग्य इत्यादि गुणांनीं संपन्न अशा अधिकारी जनांस परमेश्वराचें ज्ञान मिळण्याकरितां

व्यंकटराव रामचंद्र

ह्यांनीं तयार केला तो

पुणें, शनवार पेंठ येथें,
श्री शिवाजी छापखान्यांत छापिला.

शके १८०७

[सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.]

किंमत १२ आणे.

शुद्धिपत्र.

—o—

उपोद्घात पृष्ठ ४ ओळ २२ "झाप" ह्याचे जागीं "झोंप" असें पाहिजे.
८ ,, २९ "सांगत" चे जागीं "सांगतो" असें पाहिजे.
१७ ,, २० "बसतो" चे ठिकाणीं "बसतें" पाहिजे.
२७ ,, २१ ह्या ओळीखालीं पुढें लिहिलेला मजकूर पाहिजे

"आणखी मुक्तावली, दिनकरी, रामरुद्री, गदाधरी इत्यादि जे न्यायशास्त्रावर प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत त्यांत जहदजहल्लक्षणा असा तिसरा प्रकार मुळींच सांगितलेला नाहीं. त्यांत उलटें असें सांगितलें आहे कीं लक्षणा दोन प्रकारची आहे, "जहत्स्वार्था" आणि "अजहत्स्वार्था." बहुतेक नैय्यायिक अद्वैती आहेत. जर जहदजहल्लक्षणा असती तर त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत दिली असती. ह्यावरून जहदजहल्लक्षणा करण्याला न्यायशास्त्र अनुकूल नाहीं असें उघड होतें. लहान मुलांकरितां केलेल्या तर्कसंग्रहांतही अशी लक्षणा दिलेली नसून त्यावरील टीका दीपिका ह्यांत मात्र अशी लक्षणा आढळते व तिचें उदाहरण तत्वमसि हेंच दिलेले आहे. तथापि वर सांगितलेल्या ग्रंथापुढें दीपिकेची मातबरी कांहींच नसून दीपिकाकार अद्वैत असल्यामुळें त्यांनीं कदाचित् मतलबानें ही तिसरी लक्षणा ढकलून पाहण्याचा प्रयत्न केला असेल किंवा त्यांना न्याय शास्त्रावरील मोठमोठाले ग्रंथ कदाचित् माहीत नसतील."

उपनिषत् पृष्ट १ ओळ २१ "वक्तुं" चे जागीं "वक्तु" पाहिजे.
२ ,, १० "तत्" चे जागीं "तत्" पाहिजे.

११ "एषा" व "अभ्युक्ता" ह्यांच्या जागीं "**एषा**" व "**अभ्युक्ता**" असें पाहिजे.

१२ ,, २४ "तन्निर्वाक्क" च्या जागीं "तन्निर्वाक्ति" असें पाहिजे.

२० ,, २ "**एतस्मात**" च्या जागीं "**एतस्मात्**" पाहिजे.

४० ,, ६ "**श्रोत्रियस्य**" ह्याजपुढें "**च**" पाहिजे.

उपोद्घात.

सुख व दुःख ह्यांचा अनुभव केवळ शब्दांनीं आणून देतां येत नाहीं. जशी साखरेची गोडी, किंवा हिरव्या आंब्याचा आंबटपणा, किंवा तुरटीचा तुरटपणा, ह्यांची कल्पना शब्दांनीं आणून देतां येत नाहीं, तशी सुख व दुःख ह्यांची कल्पना केवळ शब्दांनीं दुसऱ्याच्या मनांत आणितां येत नाहीं. तथापि, अबालवृद्ध मनुष्यांना व इतर प्राण्यांना सुख व दुःख हीं उपजल्यापासूनच अनुभवानें समजतात. मूल उपजतांच आईचें थान चोखूं लागतें, तेव्हांच त्याला सुखाचें ज्ञान होतें, व त्याच्या अंगाला गार किंवा कढत पदार्थ लागला ह्मणजे दुःखाचें ज्ञान होतें. त्याला असें ज्ञान झाल्याचें त्याचें रडणें व मुकाट्यानें बसणें इत्यादि वर्तनावरून समजतें. मुंगी साखर खात असते किंवा ढेकूण अंगास चिकटून रक्त खात असतो तेव्हांच्या त्यांच्या स्थितीवरून व त्यांस तापलेल्या भुईवर किंवा तेलांत टाकले असतां तेव्हांच्या त्यांचें वर्तनावरून त्यांस सुख होतें किंवा दुःख होतें हें आपणास समजतें. तसेंच, एखाद्या फुलझाडाला सांजसकाळ पाणी घातलें असतां त्याचीं पानें हिरवींगार व फुलें टवटवीत दिसतात, व कांहीं दिवस पाणी घातलें नाहीं तर पानें व फुलें अगदीं सुकून वाळतात. आणखी कांहीं वनस्पतींना विषाचें पाणी घातलें असतां तेणेंकरून त्यांना दुःख होतें, असें त्यांच्या वर्तनावरून दिसतें. ह्यावरून सुखदुःखाचा अनुभव सर्व प्राण्यांना आहे.

ह्याप्रमाणें प्राण्यांना स्वाभाविक रीतीनें सुखाची गोडी लागल्यानें व दुःखाची अरुचि झाल्यानें आपणास दुःख अगदीं नसावें व पराकाष्ठेचें सुख असावें अशी इच्छा सर्व प्राणिमात्रांना आहे. ही इच्छा पूर्ण करण्यास्तव प्राणी अनेक प्रकारें झटत आहेत. कोणी पैसा मिळविण्याविषयीं, कोणी चांगलें नांव मिळविण्याविषयीं, कोणी विषयसुख मिळविण्याविषयीं, कोणी संतति प्राप्त होण्याविषयीं, ह्याप्रमाणें आपणास सुख होण्याच्या इच्छेनें लोक अनेक प्रकारें झटत आहेत. आपणास सुख व्हावें ह्या इच्छेशिवाय कोणीही मनुष्य कांहींही करण्याला

प्रवृत्त होत नाहीं. कोणी एकादा मनुष्य तळ्यांत बुडूं लागतो तेव्हां तें पाहून दुसरा कोणी मनुष्य त्याला काढण्याकरितां तळ्यांत उडी घालतो, तेव्हां तो त्याजवर उपकार करावा ह्या बुद्धीनें तें कृत्य करीत नाहीं, तर तशा प्रकारें संकटांत पडलेला मनुष्य पाहून त्याच्या मनाला जें दुःख वाटतें तें न वाटण्यास्तव त्याला संकटांतून काढण्याचा प्रयत्न करितो. ह्याप्रमाणें कोणी मनुष्य जें काहीं कृत्य करितो तें स्वार्थहेतूनें करितो. मुलाकरितां आईबाप, आईबापाकरितां मुलें, बायकोकरितां नवरा, नवऱ्याकरितां बायको, एकमेकांकरितां स्नेही जीं कृत्यें करितात तीं सर्व मुख्यत्वेंकरून आपणास सुख व्हावें ह्मणून करितात. हे सर्व आपलपोटे आहेत. त्यांत जो ब्रह्मप्राप्तीची इच्छा करितो त्याच्या सारखा पराकाष्ठेचा आपलपोटा दुसरा कोणीच नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. ह्याची जेवढी उडी आहे तेवढी दुसरी कोणाचीच नाहीं. इतर जे कोणी आपलपोटे आहेत ते ह्या जगांत जें यत्किंचित् सुख आहे त्याची इच्छा करितात, आणि त्याच्या प्राप्तीनें कांहींसे तृप्त होतात; परंतु जो ब्रह्म जाणण्याची इच्छा करितो तो ह्या जगांतील कोणत्याही सुखानें तृप्त होत नसून, तो येथील सुखास तुच्छ मानितो, आणि आपणास अखंड व अक्षय सुख मिळण्यास्तव परमेश्वराची प्राप्ति व्हावी अशी इच्छा बाळगितो, आणि ही येवढी मोठी इच्छा पूर्ण झाल्याशिवाय तृप्त होत नाहीं.

ह्यावरून सुखाची इच्छा सर्व प्राण्यांना आहे असें उघड होतें. आतां ह्या जगांतील कोणत्याही सुखाविषयीं विचार केला तथापि तें नेहमीं टिकणारें व त्यांत दुःख न मिसळलेलें असें नाहीं. कोणास संतति पुष्कळ आहे पण ते अन्नावांचून उपाशी मरत आहेत. कोणास संपत्ति आहे पण संतति मुळींच नसून त्याच्या मागें संपत्ति सरकारांत जाण्याची भीति आहे, कोणास संपत्ति आहे पण तो स्वतः नपुंसक असून दुसऱ्यापासून त्याच्या बायकोला पोरें झालीं आहेत. कोणास संपत्ति व संतति आहे, परंतु घरांतील माणसें कलह करणारीं किंवा दुर्गुणी आहेत. कोणास विद्या वगैरे यथास्थित असून रांडेच्या किंवा दारूच्या व्यसनानें त्यांची अपकीर्ति पसरली आहे. कोणी रोगग्रस्त होऊन मरणोन्मुख झालेला आहे. कोणास एकुलता एक मुलगा असून तो अकस्मात मेला

आणि त्याला पुत्रशोक झाला आहे. कोणास आपल्या लाडक्या मुलीचा नवरा मेला ह्मणून दुःख आहे. कोणाच्या घरीं पिशाचबाधा आहे. कोणा बाईचा नवरा उठून गेला आहे, किंवा घरीं आहे पण तिला कांहीं विचारीत नाहीं. कोणाचें दिवाळें वाजल्यामुळें तोंडचें पाणी पळालें आहे. कोणास राज्यांत दंगा चालला आहे किंवा बंड उठलें आहे किंवा परचक्र आलें आहे ह्मणून काळजी लागली आहे. कोणी लढाईंत गुंतले असून काय परिणाम होईल ह्याची भीति बाळगीत आहेत. कोणी वाघ, सिंह इत्यादि जनावरांच्या सपाट्यांत सांपडले आहेत. कोणी साप, विंचू इत्यादिकांच्या दंशानें व्याकुळ झाले आहेत. कोणी वीज कडकडून आपल्या अंगावर पडेल काय किंवा धरणीकंप होऊन किंवा ज्वालामुखी पर्वतांतून ज्वालाग्राही पदार्थ येऊन गांवचागांव गडप होतो कीं काय ह्या धोक्यांत आहेत. कोणी गांवामध्यें देवी, गोवर, पटकी, गुडघेमोडी इत्यादि आजार उत्पन्न झाल्यामुळें चिंताग्रस्त आहेत. कोणास अफू, गांज्या, बचनाग, सोमल इत्यादिकांपासून उपद्रव झाला आहे. कोणास समुद्रांत तुफान झाल्यामुळें आगबोट बुडून आपला जीव जातो किंवा आपला माल बुडेल ही धास्ती उत्पन्न झाली आहे. कोणास आपली अमुक इच्छा पूर्ण झाली नाहीं ह्मणून दुःख आहे. ह्याप्रमाणें सर्वांच्या पाठीमागें कांहींना कांहीं तरी दुःखें लागलीं आहेत.

येणेंप्रमाणें प्राणीमात्रांना जीं दुःखें आहेत त्यांचे तीन वर्ग केले आहेत---१ आध्यात्मिक, २ आधिभौतिक, आणि ३ आधिदैविक. घरदार, बायकापोरें ह्यांच्या चिंतेनें होणारें दुःख; काम, क्रोध, राग, द्वेष, हे मनांत आल्यानें होणारें दुःख; व शरीरास ज्वरादिकानें होणारें दुःख हीं आध्यात्मिक होत. वाघ, विंचू, इत्यादिकांपासून जी पीडा होते ती आधिभौतिक. देवी, पाऊस न पडल्यानें किंवा फार पाऊस पडून धान्य कुजल्यानें दुष्काळ पडणें, नवग्रहांची पीडा, इत्यादिक हीं आधिदैविक होत.

सुख आणि दुःख हे प्रत्यक्ष अनुभवाचे पदार्थ आहेत, ह्मणून सुख व दुःख असे पदार्थ वस्तुतः आहेत हे अनुभवसिद्ध आहे. आतां सुख हा पदार्थ कोठें आहे ह्याचा विचार करूं. आपल्या बाहेर जगतांतील

ज्या पदार्थांचा आपणास अनुभव येतो त्यांत आपणाला सुख व दुःख देण्याची शक्ति आहे कीं काय ?

सुखदुःख ह्या मनाच्या स्थिति आहेत. साधारण लोक असें समजतात कीं, आपल्या बाहेर जगतांत जे पदार्थ आहेत त्यांमध्यें आपणास सुख देण्याची शक्ति आहे. म्हणून त्यांना असें वाटतें कीं, ह्या जगांतच असावें व मरूं नये. परंतु ही अगदीं चूक आहे. आपणास सुख होण्याला जगांतील पदार्थांची अवश्यकता नाहीं. पाहा कीं, निद्रावस्थेमध्यें आपणाला जगांतील पदार्थांचें प्रत्यक्ष ज्ञान नसून स्वप्नामध्यें ज्या पदार्थांचें ज्ञान होतें त्यापासूनही सुख किंवा दुःख होतें. स्वप्नांत गोड खातो, हत्ती, घोडे इत्यादि दौलत मिळते, आपण नदी उतरून पार जातो किंवा नदींत बुडतो, आपली हजामत होते, आपलें लग्न होतें, सुंदर स्त्रीशीं संग घडतो, घाणेरडा पदार्थ अंगाला लागतो, आपलें घर पडतें किंवा जळतें,आपण किंवा आपला मित्र किंवा आपला शत्रु मरतो, इ० अशा अनेक प्रकारच्या स्वप्नानें आपणास सुख किंवा दुःख होतें. ह्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, सुख किंवा दुःख होण्याला ज्याग्रत अवस्थेंतील पदार्थच पाहिजेत असें नाहीं. म्हणून जर कोणा मनुष्याची ज्याग्रत अवस्था सतत जाऊन त्याला सतत स्वप्नावस्था प्राप्त झाली तथापि त्याला स्वप्नावस्थेंतील कल्पित पदार्थांपासूनही सुख किंवा दुःख होऊं शकेल. आतां ज्याग्रत अवस्थेंतील पदार्थ किंवा स्वप्नावस्थेंतील पदार्थ हे दोन्हीही पदार्थ नसले, तथापि सुषुप्ति अवस्थेंत म्हणजे गाढ झोप लागते तेव्हां सुख होतें. कारण गाढ झोंपेंतून मनुष्य उठला म्हणजे तो असें म्हणतो कीं, "मला फार गार झोंप लागली होता तेव्हां मला फार गोड वाटलें." ह्याच कारणास्तव पाहाटेच्या प्रहरीं जी गाढ झोप लागते तिला साखरझोंप असें म्हणतात. ह्या अवस्थेंत दुःख मुळींच नाहीं. ह्या अवस्थेंत मनुष्याला दुःखाचा संपर्क अगदीं सुटतो. ह्यावरून असें अनुमान होतें कीं, ह्याचे पुढील जी तुरीय अवस्था आहे तींत अतिशय सुख होत असलें पाहिजे. आणखी असें अनुमान निघतें कीं, आपणास सुख होण्याला सुख अनुभवणारा आपला आत्मा ह्याशिवाय दुसऱ्या पदार्थांची जरूरी नाहीं. सारांश, आपला आत्मा हाच सुखरूप आहे.

आतां आपणास बाहेरील कोणत्या एका पदार्थाचें ज्ञान होण्याची रीति कशी आहे ह्याजविषयीं आपण विचार करूं. जेव्हां आपणास बाहेरील पदार्थांचें ज्ञान आपले आंत होतें तेव्हां बाहेरील पदार्थ आपले आंत शिरत नाहीं हें तर उघडच आहे. तर मग ज्ञान कसें होतें? हें समजण्यास्तव उदाहरणार्थ डोळ्यानें पदार्थाचें ज्ञान कसें होतें तें पाहा. जो पदार्थ आपल्या डोळ्यापुढें येतो त्यावरील प्रकाशाचें किरण त्या पदार्थापासून परावृत्त होऊन आपल्या डोक्यांत शिरतात. मग जसें रस्त्यावरील खिडकीला एक भोंक ठेवून त्यांतून, रस्त्यावरून जाणाऱ्या मनुष्यें इत्यादिकांपासून परावृत्त झालेले किरण आंत येऊन छतावर त्यांची तसबीर उमटते, तसे डोळ्याच्या पाठीमागें पडदा आहे त्यावर त्या किरणांच्या योगानें डोळ्यापुढील पदार्थाची तसबीर उमटते. ह्या पडद्यापासून एक तंतु निघून तो डोक्यांतील मगजास जाऊन मिळतो. ह्या तंतूच्या द्वारानें त्या तसबिरीचें ज्ञान जातें, मग आपणास त्या पदार्थाचें ज्ञान होतें[1]. आतां प्रत्येक डोळ्यांत एकच ज्ञानतंतु असून असंख्याक पदार्थांचें ज्ञान कसें जातें? तर एकाच तारेंतून असंख्याक निरनिराळ्या बातम्या जशा जातात तसें ज्ञान जातें. हें ज्ञानतंतूंतून कसें जातें व तें पुढें कोण कसें घेतो हें अद्याप शारीर शास्त्रवेत्त्यांना समजलेलें नाहीं. ह्याचप्रमाणें घ्राणेंद्रियादिकांचेही तंतू आहेत, त्यांतून ज्ञान आपले डोक्यांतील मगजास जाऊन पोंचतें. ह्यावरून ज्ञानतंतूंनें ज्ञान जाऊन जी मगजाची स्थिति होते तीच ज्ञानास कारण आहे. एक फूल डोळ्यापुढें असतां मगजाची ज्याप्रमाणें स्थिति असते त्याप्रमाणें डोळ्यापुढें फूल नसतां मगजाची स्थिति कोणत्याही कारणानें झाल्यास फुलाचें ज्ञान होण्यास हरकत नाहीं. ह्याच संबंधानें एक गोष्ट सांगतो. दोन मनुष्यांचे मुलगे दूर देशीं गेले होते. त्यांपैकीं एका मनुष्याचा मुलगा मरण पावला आणि दुसऱ्याचा जिवंत होता. त्या जिवंत मुलग्यास बहुत ऐश्वर्य मिळालें होतें. त्यानें एका मनुष्याबरोबर आपल्या ऐश्वर्याचा व दुसऱ्याचे मरणाचा निरोप आपले

---

1 फास्टर्स फिजिआलजि, अ० ४ पृ० ५११; स्टुअर्टस् फिजिक्स, क० २८१; ऑर्डनर्स् आपटिक्स्, क० ३०६; डिश्चानल्स् न्याचरल् फिलासोफि, क० ७५२; ऑमेल्स आपटिक्स् आंड लाइट्, पृ० १०२; गेनोस् फिजिक्स्, क० ६१२.

गांवीं पाठविला. तेव्हां हा निरोप आणणारा गैरसमजूतदार असल्यामुळें त्यानें निरोप सांगण्यांत चूक केली. ऐश्वर्यवानाच्या बापास असें सांगितलें कीं, तुझा मुलगा मरण पावला, आणि दुसऱ्याच्या बापास असें सांगितलें कीं, तुझा मुलगा मोठा ऐश्वर्यवान झाला आहे. हें ऐकून जीवंत मुलाच्या बापास मोठें दुःख झालें व मेलेल्या मुलाच्या बापास मोठा आनंद झाला. ह्यावरून मुलगा खरोखर मेलेला असून तो सुखरूप असल्याच्या कल्पनेनेंच सुख होतें आणि मुलगा सुखरूप असूनही तो मेल्याची कल्पना आणिल्यानें दुःख होतें. ह्मणजे मुलगा खरोखर जीवंत असणें किंवा मरणें ह्या गोष्टींवर सुख किंवा दुःख अवलंबून नाहीं. ह्याप्रमाणें जगांतलि सर्व पदार्थांचा डोळे इत्यादि ज्ञानेंद्रियांवर व्यापार घडल्यानें जशी मगजाची स्थिति होते, तशी मगजाची स्थिति ते पदार्थ ह्या ज्ञानेंद्रियांवर व्यापार करीत नसूनही मगजाची स्थिति कोणत्याही कारणानें झाली, तर जग मिथ्या असूनही जग आहे असें ज्ञान होऊं शकेल. ह्याजवरून आपणाला सुख होण्याला ह्या जगांत जे पदार्थ आहेत त्यांचा आपल्या इंद्रियांवर व्यापार झालाच पाहिजे असें नाहीं. जग सत्य असो किंवा नसो, तथापि मगजाच्याच व्यापारानें जगाचें ज्ञान होऊं शकेल असें जरी मागील विचारावरून होतें, तरी जग सत्य आहे असें म्हणण्याला मुख्यत्वेंकरून एक सबळ कारण असें आहे कीं, आपल्याला जें ज्ञान होतें त्याच्या अनुरोधानें आपण आपल्या इच्छेप्रमाणें व्यापार केला असतां इच्छिल्याप्रमाणें इंद्रियांना अनुभव आल्याच्या योगानें पडताळे पाहतां येतात, आणि अशा प्रकारें ज्याचा अनुभव येतो त्यास सत्य पदार्थ असें आपण ह्मणतों.

जो इंद्रियनिग्रह करणारा आहे त्याला बाहेरील सुख देणारे पदार्थ सुख देऊं शकत नाहींत, व दुःख देणारे पदार्थ दुःख देऊं शकत नाहींत. ह्या सर्व गोष्टींवरून आपल्या सुखाला ह्या जगताची जरूरी नाहीं असें उघड होतें. सुखदुःखाची साधनें बाहेर नसून आपले अंतर्यामींच आहेत. आपणास सुख होण्याला मुख्यत्वेंकरून मन शांत ठेविलें पाहिजे. मन शांत ठेवण्याला इंद्रियनिग्रह केला पाहिजे. इंद्रिय निग्रह करण्याला वैराग्य संपादन केलें पाहिजे. वैराग्य संपादन करण्याला जगांतील सर्व पदार्थांचा अशाश्वतपणा पक्केपणीं जाणिला

पाहिजे. जगांतील पदार्थाचा अशाश्वतपणा जाणण्याला जगाच्या स्थितीविषयीं योग्य रीतीनें विचार केला पाहिजे. ह्या सर्व गोष्टी आपल्या स्वाधीन असल्यामुळें आपल्याला सुख करून घेण्याचें साधन आपल्याच हातीं आहे असें स्पष्ट होतें. उदाहरणार्थ, कोणी मनुष्य आपल्याला शिव्या देऊं लागला, किंवा दुसरें कांहीं वाईट करूं लागला, आणि त्यापासून आपण आपले मनांत कांहींच उद्गार उठूं दिले नाहींत, तर त्याच्या त्या कृत्यापासून आपणावर दुःखकारक कांहींच परिणाम होणार नाहीं. मात्र असें होण्याला मन दृढ अभ्यासानें तसें बनलें पाहिजे. असें मन होणें जरी अतिशय कठीण आहे, तथापि तसें होणें अगदीं शक्य आहे.

जगाची स्थिति फार भयंकर आहे! नीट शांततेनें लवकर विचार केला पाहिजे. बेसावध अगदीं राहूं नये. आपल्या परिणामाचा योग्य विचार करून खरें व नेहमीं टिकणारें सुखाची सामग्री करून ठेवण्याविषयीं योग्य प्रकारें झटलें पाहिजे. विषयांत गुंग होऊन राहूं नये. अज्ञानी व बेसावध मनुष्यास प्रथम नादीं लावून त्यास मायेच्या फाशांत गुंतून पाडण्याला जगासारखें दुसरें कांहीं नाहीं. ह्या जगांत मनुष्याला भुरळ पडल्यासारखें होतें; परंतु तेणेंकरून मोहित होऊं नये. ह्या मृत्युलोकीं आपली वास्तविक स्थिति कशी आहे ह्याविषयीं स्थिर चित्तानें लवकर व नेहमीं विचार करावा. आयुष्याचा एक घटकेचाही भरंवसा नाहीं. मृत्यु केव्हां व कोणत्या प्रकारें घाला घालील ह्याचा नियम नाहीं. दिवस सुखाचा गेला परंतु रात्र कशी लोटेल? रात्र सुखाची आहे परंतु दिवस कसा उगवेल? चालली घटका आनंदाची आहे परंतु दुसरी घटका कशी येईल? ह्याप्रमाणें प्रत्येक क्षणीं गंभीरपणें विचार करीत जावा. ही विनोदाची गोष्ट आहे असें समजूं नये. असा विचार करणाऱ्याला कदाचित् लोकही असें ह्मणतील कीं, "हे मोठे वेदांती झाले", तथापि त्या थट्टेकडे अगदीं लक्ष न देतां आपल्या कल्याणाकडे लक्ष द्यावें. आपलें घरदार, धनसंपत्ति, मुलेंबाळें, आप्तइष्ट, हे सर्व क्षणभंगुर आहेत. त्यांचा नाश होण्याची वेळ आली म्हणजे क्षणसुद्धां लागत नसून ताबडतोब त्यांचा फडशा पडतो. ह्याप्रमाणें आपल्या पाहण्यांत

नेहमीं येते. आपल्या स्वतांस अंतकाळ केव्हां प्राप्त होईल ह्याचा नियम नाहीं. मरणकाल आला म्हणजे ह्या सर्व जगाला आपण मुकण्याला कदाचित् क्षणही लागणार नाहीं, असें आपल्या डोळ्यापुढील दुसरीं उदाहरणें पाहिल्यावरून आढळतें. अशी ही मृत्युलोकींची वस्ती आहे. आपणास जेव्हां अखेरची वेळ येईल, व आपण हें जग लवकर सोडणार असें आपणास समजेल, तेव्हां आपणास कसें वाटेल! अशा वेळीं, जग नाशवंत आहे, जगाशीं आपला संबंध फारच थोडा, आपलें घरदार, बायकापोरें, सोयरेधायरे, इत्यादि सर्व जे आपले आहेत त्यांच्यापासून आपण लवकर निराळे होणार, आपण मेल्यावर आपली स्थिति काय होणार, मग आपणास आश्रय देणार व मदत करणार कोणी आहे कीं काय, मग आपणास दुःख प्राप्त झाल्यास कोणाची करुणा भाकावी, मग आपणास सुख कोणत्या प्रकारें प्राप्त होऊं शकेल, ह्याचा अगोदर विचार केला नाहीं, आयुष्य फुकट घालविलें, अशा प्रकारें कल्पनांचे अनेक तरंग मनांत उठून अतिशय दुःख वाटेल, व वाचा बंद झाल्यामुळें आपलें दुःख दुसऱ्यांस सांगतां येणार नाहीं, दुःखाच्या योगानें फक्त डोळ्यांत अश्रु येऊन पाणी घळघळा वाहूं लागेल!! अशा वेळीं काय विचार व तजवीज होणार आहे!!!

मनुष्याच्या पाठीमागें जें जन्ममरणाचें दुःख चिकटलेलें आहे तें परमेश्वराचें ज्ञान झाल्यावांचून सुटत नाहीं. ज्यास हें दुःख पतकरून ह्या जगांतील सुखाची इच्छा आहे, व तें इच्छिलेलें सुख परमेश्वराचे ज्ञानावांचून मिळण्याजोगें आहे, तर त्याला परमेश्वराचे ज्ञानाची मुळींच जरूरी नाहीं. जो कोणत्याही सुखाची इच्छा करीत नाहीं व कोणत्याही दुःखाची फिकिरी बाळगीत नाहीं त्यास, किंवा जो नास्तिक असेल त्यास, परमेश्वराची अगदीं गरज नाहीं. परंतु ज्याला दुःख अगदीं नको आणि पराकाष्ठेचें उत्तम व सतत मिळणारें असें सुख पाहिजे त्यानें परमेश्वराचें ज्ञान मिळविलेंच पाहिजे.

आतां परमेश्वराचें ज्ञान मिळविलें पाहिजें ह्मणून सांगितलें, तर ह्याचें कारण सांगतें. जो ज्या पदार्थाचा उत्पन्नकर्ता असतो त्याला त्या पदार्थाचें संरक्षण करण्याचें व त्याचा नाश करण्याचें सामर्थ्य असतें. जसें जो तांबट घागर करितो त्याला ती घागर फुटल्यास दुरुस्त करून नीट करण्याची व घागर मोडून टाकण्याची शक्ति असते. ह्मणून आपणास ज्यानें

उत्पन्न केलें आहे, म्हणजे ज्यानें आपणास देह दिला आहे, त्यास आपल्याला सुरक्षित ठेवण्याची व आपला नाश करण्याची शक्ति आहे. आपण जन्मास येण्यापूर्वी हल्लींच्या स्थितींत नसून, जन्मल्यानंतर हल्लींच्या स्थितींत आलों, ह्यावरून आपणास उत्पन्न कर्ता आहे हें उघड आहे. इतकें ठरल्यावर आपणास उत्पन्न करणारा कोण आहे ? येथें उत्पन्न करणारा ह्मणजे मूळ उत्पन्न करणारा असें समजावें. कारण बाप, आजा, पणजा, इ० हे एक प्रकारें आपले उत्पन्न कर्तेच आहेत ; तथापि, त्यांपैकीं कोणी आपला मूळ कर्ता नाहीं. आपला जो मूळ कर्ता तोच सर्व सृष्टीचा कर्ता असला पाहिजे. कारण, अनेक परमेश्वर संभवत नाहींत. जसें, कोळ्याचे पोटांतून कोळिष्टक निघतें व पुनः तें त्याच्या पोटांत जातें, त्याप्रमाणें परमेश्वरापासून सृष्टि उत्पन्न झाली व ती त्याच्या ठिकाणीं लय पावते. हेंच मनुष्याच्या उदाहरणानें स्पष्ट करितों. मनुष्याची उत्पत्ति रेतापासून होते. तो रेतांत असतो तेव्हां मनुष्यरूपानें त्याचें ज्ञान होत नाहीं. रेताची उत्पत्ति अन्नापासून होते. रेत अन्नांत असतें, तेव्हां रेतरूपानें त्याचें ज्ञान होत नाहीं. पृथ्वीपासून अन्न उत्पन्न होतें. अन्न पृथ्वींत असतें, तेव्हां अन्नरूपानें त्याचें ज्ञान होत नाहीं. पृथ्वी ह्मणजे मातीचें एक ढेकूळ पाण्यांत टाकलें तर पाण्यांत तें विरघळतें, आणि विरघळलेल्या स्थितींत त्याचें पृथ्वीच्या रूपानें ज्ञान होत नाहीं. पाण्यांत ऊष्णता मिळवून त्याची वाफ केली असतां वाफेंत अग्नीचें ज्ञान होतें, परंतु वाफेच्या अवस्थेंत पाण्याचें पाणी ह्या रूपानें ज्ञान होत नाहीं. वायूमध्यें ह्मणजे हवेंत दिवा जळतो. दिव्यावर भांडें झांकलें ह्मणजे हवा न मिळाल्यामुळें दिवा जातो. ह्याप्रमाणें वायूमध्यें अग्नि असतो तेव्हां अग्नीच्या रूपानें त्याचें ज्ञान होत नाहीं. आणखी वायूच्या बंदुकीनें जेव्हां बार काढितात, तेव्हां वायूपासून अग्नि निघतो. अंतराळींत वायु जेव्हां स्तब्ध असतो, तेव्हां आकाशांत वायुरूपानें त्याचें निराळें ज्ञान होत नाहीं. परंतु अंतराळींत जेव्हां पंखा हलवावा तेव्हां वायूचें ज्ञान होतें. आतां आकाश हें महत्वानें अनंत असून, त्यांत सर्व सृष्टीचा समावेश होतो. अशा आकाशाचा लय तशाच प्रकारच्या अनंत पदार्थांत झाला पाहिजे. तसा जो पदार्थ तो परमेश्वर. कारण

परमेश्वर हा संपूर्ण सृष्टीचा कर्ता असल्यामुळें त्यांत सर्व सृष्टीचा समावेश होतो हें काय सांगावें ! ह्यावरून परमेश्वरापासून आकाश, आकाशापासून वायु, वायूपासून अग्नि, अग्नीपासून उदक, उदकापासून पृथ्वी, पृथ्वीपासून वनस्पति[1], वनस्पतीपासून अन्न, अन्नापासून रेत, आणि रेतापासून मनुष्य, अशी उत्पत्तीची मालिका लक्षांत ठेवावी.

आतां ईश्वराचा कोणी कर्ता आहे असें ह्मणावें तर तसें संभवत नाहीं. कारण,—

(१) ईश्वर आपला आपणच कर्ता होऊं शकत नाहीं. कारण, तो आपणास उत्पन्न करण्यापूर्वीं आपण असला पाहिजे; आणि कोणताही पदार्थ वस्तुतः असतो तेव्हां तो उत्पन्न व्हावयाचा आहे असें घडणें अशक्य असतें. ह्मणून अशा बाबतींत उत्पत्तिच संभवत नाहीं.

(२) ईश्वर आपण आपला कर्ता नसून, त्याचा कर्ता कोणी दुसरा ईश्वर आहे असें मानिलें, तर ह्या दुसऱ्या ईश्वराचा कर्ता कोण आहे अशी शंका निघेल. मग दुसरा ईश्वर आपण आपला कर्ता होऊं शकत नाहीं हें तर उघडच आहे. दुसऱ्या ईश्वराचा कर्ता पहिला ईश्वरही होऊं शकत नाहीं. कारण, पहिल्या ईश्वराच्या उत्पत्तीचें कारण दुसरा ईश्वर मानिल्यामुळें दुसऱ्या ईश्वराच्या उत्पत्तिपूर्वीं पहिला ईश्वर असूं शकत नाहीं, आणि दुसरा ईश्वर तर पहिल्या ईश्वराचा कर्ता झाल्यामुळें पहिल्याच्या उत्पत्तीपूर्वीं दुसरा असूं शकत नाहीं. जर दुसऱ्या ईश्वराचा कर्ता कोणी तिसरा ईश्वर मानावा, तर ह्या तिसऱ्या ईश्वराचा कर्ता कोण आहे, अशी शंका निघेल. तिसरा ईश्वर आपण आपला कर्ता होऊं शकत नाहीं. ज्या कारणास्तव दुसऱ्या ईश्वराचा कर्ता पहिला ईश्वर होऊं शकत नाहीं, त्याच कारणास्तव तिसऱ्या ईश्वराचा कर्ता दुसरा ईश्वर होऊं शकत

---

१ कोरफडीचें झाड घरांत नुसतें टांगून ठेविलें असतांही तें वाढतें. अशा प्रकारें वाढलेल्या कोरफडींत रस असतो म्हणून त्यांत उदक आहे. हें झाड वाळविलें असतां त्याची माती होते म्हणून अथवा त्याला वास आहे म्हणून त्यांत पृथ्वीचा अंश आहे. कोरफडीचा रस ऊष्ण आहे हें प्रसिद्ध आहे. ह्या उदाहरणावरून वायूपासून अग्नि, उदक, पृथ्वी, वनस्पति हीं उत्पन्न झाल्याचें उघड दिसून येतें.

नाहीं. तिसऱ्या ईश्वराचा कर्ता पहिला ईश्वर होऊं शकत नाहीं. कारण, पहिल्याचा कर्ता दुसरा, दुसऱ्याचा तिसरा, तिसऱ्याचा पहिला, पुनः पहिल्याचा तिसरा, इ० ह्याप्रमाणें तोच तो पुनःपुनः येत जातो. ह्मणून जर तिसऱ्या ईश्वराचा कर्ता कोणी चवथा ईश्वर मानावा, तर चवथ्याचा पांचवा मानावा लागेल. आणि येणकरून अनवस्थादोष (ह्मणजे कधीं संपावयाचाच नाहीं असा दोष) येईल. ह्यास्तव जगताचा कर्ता परमेश्वर ह्याचा दुसरा कोणी कर्ता नाहीं.

जो जें कार्य करितो त्यास तें कार्य व त्या कार्याचें **उपादान कारण** (म्हणजे ज्याच्या योगानें तें कार्य बनतें तें) ह्यांचें ज्ञान असलें पाहिजे. जसें, कोणीं घड्याळ केल्यास घड्याळ व ज्या योगानें घड्याळ बनतें तें, ह्यांचें ज्ञान असतें. म्हणून जगताचा कर्ता परमेश्वर ह्यास सर्व जगताचें व त्याचें उपादान कारणाचें ज्ञान असलें पाहिजे. म्हणून परमेश्वर **सर्वज्ञ** आहे.

सर्व जगत अद्भुत आहे. अद्भुत पदार्थ करण्यास कर्त्यामध्यें अद्भुत शक्ति असली पाहिजे. ह्मणून परमेश्वर **सर्वशक्तिमान** आहे.

जो अल्पशक्तिमान असतो तो पराधीन असतो. परमेश्वर अल्पशक्तिमान नसल्यामुळें पराधीन नाहीं. तर, तो सर्वशक्तिमान असल्यामुळें **स्वतंत्र** आहे.

ईश्वर सर्वशक्तिमान आहे, ह्मणून त्याच्या शक्तीपुढें कालाची शक्ति चालू शकत नाहीं. ह्मणून तो **नित्य** ह्मणजे भूत, वर्तमान व भविष्य ह्या तिन्ही कालीं असणारा असा असला पाहिजे.

ईश्वर **सर्वव्यापी** असला पाहिजे. कारण, जर तो एकदेशीं राहणारा असेल, तर तो नित्य होणार नाहीं. जसें, जर मी आपले घरीं माडीवर असलों आणि नंतर खालीं गेलों, तर माडीवर माझा अभाव झाल्यामुळें मी अनित्य होतों. ह्मणजे, मी माडीवर नेहमीं राहणारा असा होत नाहीं.

आपला मूळ कर्ता परमेश्वर आहे, म्हणून आपलें कल्याण करण्याचें व आपला नाश करण्याचें त्याच्या स्वाधीन आहे. ह्यास्तव त्याची मर्जी संपादन करण्याची तजवीज केली पाहिजे. कोणाचीही मर्जी संपादन करण्यास त्याचें ज्ञान झालें पाहिजे. म्हणून प्रथम आपणास

परमेश्वराचें ज्ञान झालें पाहिजे. कोणाचेंही ज्ञान होण्यास त्याचे गुण समजले पाहिजेत. ह्मणून परमेश्वराचे गुण समजले पाहिजेत. आतां कोणाचेही गुण समजणें झाल्यास त्याच्या कृत्यावरून समजतें. ह्मणून परमेश्वराचे गुण समजण्यास्तव परमेश्वराचीं कृत्यें जी सृष्टि तिजविषयीं विचार केला पाहिजे. आतां सृष्टीचा योग्य विचार करण्यास्तव तत्वविचार केला पाहिजे. ह्मणून तत्वविचार थोडक्यांत सांगतों.

प्रथम तत्व म्हणजे काय हें सांगतों. जें जसें आहे तें तसें जाणणें ह्यास **प्रमा** म्हणतात. उदाहरण, सोन्याला सोनें असें जाणणें हें ज्ञान प्रमा होय; पितळाला सोनें असें जाणणें हें ज्ञान प्रमा नव्हे. प्रमेला ह्मणजे यथार्थ ज्ञानाला जो विषय असतो, तो म्हणजे मागील उदाहरणांत सोन्याला सोनें आहे, अशा यथार्थ ज्ञानाला विषय जें सोनें तें प्रमेय होय. प्रमेयाला **तत्व** म्हणतात. आतां तत्वाचें लक्षण दुसऱ्या प्रकारें सांगतां येतें, तें असें कीं, तत्व म्हणजे जें आरोपित नव्हे तें. उदाहरण, रुप्याचे ठिकाणीं रुपेपणा आरोपित नसून खरा आहे, म्हणून रुपें तत्व आहे. शिंपीच्या ठिकाणीं खरा रुपेपणा नसून, जो रुपेपणा आरोपित असतो, म्हणजे रुपेपणा आहे असें जें खोटें ज्ञान होतें तें तत्व नव्हे. तत्वें दोन प्रकारचीं आहेत. **१ स्वतंत्र** आणि **२ परतंत्र**. परमेश्वर हा एकच स्वतंत्र तत्व आहे. अस्वतंत्र तत्वें पुष्कळ आहेत. जसें, मनुष्य, पशु, पक्षी, झाड, माती, पाणी, प्रकाश, वायु, इ०. अस्वतंत्र तत्वें दोन प्रकारचीं आहेत.—**१ भाव** आणि **२ अभाव**. अनुभवानें पहिल्यानेंच आहे अशी जी प्रतीति होते तिला भाव असें म्हणतात. जसें, घोडा पाहिल्याबरोबर घोडा आहे असें जें अस्तित्वाचें ज्ञान तें भाव होय; आणि पहिल्याच अनुभवानें नाहीं अशी जी प्रतीति होते तिला अभाव म्हणतात. जसें, ह्या रानांत सिंह नाहीं, ह्या घरांत माणसें रहात नाहींत, ह्याला ज्ञान नाहीं, ह्या मनुष्याला जीव नाहीं, ह्याला मुलगा नाहीं, नपुसकाला पुरुषत्व नाहीं, इ०. अभाव तीन प्रकारचे आहेत.—**१ प्रागभाव**, **२ प्रध्वंसाभाव**, आणि **३ सदाभाव**. कोणती एक वस्तु उत्पन्न होण्यापूर्वीं जो अभाव असतो तो **प्रागभाव**. जसें, मनुष्य जन्मण्यापूर्वी त्याचा जो अभाव तो प्रागभाव. पदार्थाचा नाश झाल्यावर त्याचा जो अभाव तो प्रध्वंसाभाव. जसें,

मनुष्य मेल्यावर किंवा घागर फुटल्यावर किंवा घर जळाल्यावर मनुष्याचा किंवा घागरीचा किंवा घराचा जो अभाव तो प्रध्वंसाभाव. जो अभाव नेहमीं असतो तो अत्यंताभाव. जसें, सशाचें शिंग, वांझेचा मुलगा, कांसवाचा केस, आकाशाचें फूल, असे पदार्थ कधींच नसल्यामुळें त्यांचा जो अभाव तो सदाभाव. सदाभावाला अत्यंताभाव असेंही ह्मणतात. भाव दोन प्रकारचा आहे—१ **चेतन** आणि २ **अचेतन.** ज्यास ज्ञानशक्ति आहे तें चेतन, आणि ज्यास ज्ञानशक्ति नाहीं तें अचेतन. उदाहरण, जीव हा अस्वतंत्र चेतन आहे, आणि दगड, माती, लांकूड, सोनें, रुपें, इत्यादि अचेतन ह्मणजे जड आहेत.

चेतन दोन प्रकारचे आहेत—१ **दुःखस्पृष्ट,** आणि २ **दुःखास्पृष्ट.** ज्यांना दुःखाचा स्पर्श आहे तें दुःखस्पृष्ट. ज्यांस दुःखाचा स्पर्श नाहीं ते दुःखास्पृष्ट. जसें, परमेश्वराच्या बायकोशिवाय इतर सर्व जीव हे दुःखस्पृष्ट चेतन आहेत, आणि परमेश्वराची बायको मात्र दुःखास्पृष्ट चेतन आहे. दुःखस्पृष्ट चेतन दोन प्रकारचे आहेत—१ दुःखांतून मोकळे झालेले, जसें ब्रह्मादिक मुक्त जीव; आणि २ दुःखांत असलेले, जसें संसारांत असलेले जीव. दुःखांत असलेले जीव तीन प्रकारचे आहेत—१ उत्तम, २ मध्यम, आणि ३ कनिष्ठ. जे मुक्ति मिळण्याला योग्य आहेत ते उत्तम, जे नेहमीं संसारांत असतात ते मध्यम, आणि ज्यांची योग्यता नरकांत राहण्याची आहे ते कनिष्ठ. ह्यांपैकीं जे उत्तम ते पांच प्रकारचे आहेत—१ देव, २ ऋषि, ३ पितर, ४ चक्रवर्ती राजे, आणि ५ मनुष्यांतलि उत्तम मनुष्यें. जे कनिष्ठ ते चार प्रकारचे आहेत—१ दैत्य, २ राक्षस, ३ पिशाच, आणि ४ अधम मनुष्यें. ह्या चार प्रकारांपैकीं प्रत्येक प्रकाराचे दोन दोन प्रकार आहेत—१ नरकांत पडलेले, आणि २ प्रपंचांत असलेले.

आतां अचेतन म्हणजे जड पदार्थांचे विभाग सांगतों. जड तीन प्रकारचे आहेत—१ **नित्य,** २ **अनित्य,** आणि ३ **नित्यानित्य** ज्यास उत्पत्ति व नाश नाहींत ते नित्य; जसें, वेद म्हणजे अ आ इत्यादि ५० वर्ण, विकार न पावलेले आकाश, कालप्रवाह, पंचमहाभूतें, अकरा इंद्रियें, प्राण, सत्वादि तीन गूण, आणि तन्मात्रा. जे नित्य नव्हेत ते अनित्य होत; जसें, कालाचे विभाग म्हणजे पळें, घटिका, तास, दिवस,

इत्यादि, महत्तत्वाचे विकार ह्मणजे कार्यब्रम्हांड व त्यातील सर्व पदार्थ, हे सर्व अनित्य आहेत. कांहीं अंशीं नित्य व कांहीं अंशीं अनित्य असे जें ते नित्यानित्य होत. जसें, पुराणाला उत्पत्ति असल्यामुळें तें अनित्य आहे व त्याला नाश नसल्यामुळें तें नित्य आहे, म्हणून पुराण नित्यानित्य आहे. नित्यानित्य तीन प्रकारचें आहे--१ ज्यास उत्पत्ति असून नाश नाहीं, जसें पुराण; २ ज्याच्या कांहीं भागाला उत्पत्ति व नाश असून त्याच्या कांहीं भागाला दोन्हीही नाहींत, जसें कालाचे विकाररूप भाग पळे, घटिका इत्यादिकांना उत्पत्ति व नाश हीं असून प्रवाहरूप कालाला उत्पत्ति व नाश हीं दोन्ही नाहींत; ३ स्वरूपतः उत्पत्ति व नाशहीं नसून ही अवस्थेमुळें उत्पत्ती व नाश आहेत जशी प्रकृति. तथापि, येथें असें समजावें कीं, नित्यानित्य ह्यांचा अनित्यामध्यें समावेश होतो. अनित्याचे दोन प्रकार आहेत---१ असंसृष्ट, आणि २ संसृष्ट. महत्तत्व, अहंकार, बुद्धि, मन, दाहा इंद्रियें, पांच माहाभूतें, रूप, रस, गंध, स्पर्श, शब्द ह्या तन्मात्रा, हे असंसृष्ट आहेत. ब्रम्हांड व त्यांतील सर्व वस्तु हे संसृष्ट आहेत.

गुण, क्रिया, जाति, इत्यादि सर्व हे वस्तूचे धर्म आहेत. रूप, रस, गंध, इत्यादि गुण आहेत. वर उडणें, खालीं पडणें, इत्यादि क्रिया आहेत. सत्ता (ह्मणजे अस्तित्व) इत्यादि जाति होय. हे सर्व धर्म वस्तूचें रूपच आहेत. हें रूप दोन प्रकारचें आहे-१ जें रूप वस्तु आहे तेथपर्यंत असतें तें; जसें, सोन्याचा पिवळा रंग; २ जें रूपवस्तु असतांनाही नाहींसें होतें तें; जसें, आंबा कायम राहून त्याचा हिरवा रंग नाहींसा होऊन पिवळा होतो. ह्यावरून हें स्पष्ट आहे कीं, जेथें दुसऱ्या प्रकारचें रूप असतें तेथें तें रूप व वस्तु हीं दोन्हीं केव्हां भिन्न असतात व केव्हां अभिन्न असतात. परंतु वस्तु आहे तेथपर्यंत जें रूप असतें तें व वस्तु ह्यामध्यें भेद नसून तीं दोन्हीं एकच असतात.

जीं अस्वतंत्र तत्वें वर सांगितलीं त्या सर्वांची उत्पत्ति, संरक्षण व नाश करणें, ज्ञान देणें, मायेच्या बंधांत ठेवणें, बंधांतून मुक्त करणें, सुख व दुःख देणें, इत्यादि सर्व परमेश्वराच्या सामर्थ्यानें घडतें.

ह्यास्तव परमेश्वराची मर्जी प्रसन्न करून घेण्यास्तव त्याच्याकडेसच लक्ष लावून त्याचें नेहमीं ध्यान केलें पाहिजे. परमेश्वर सर्वव्यापी अ-

सल्यामुळे सर्व ठिकाणीं आहे. परमेश्वर हा नियमन करणारा अशा रूपानें सर्व ठिकाणीं सर्व कालीं सर्व पदार्थांत आहे. ह्याप्रमाणें तो प्रत्येक मनुष्यांत आहे. मनुष्यामध्यें त्याचें असण्याचें मुख्य ठिकाण कोणतें ह्याचा आपण विचार करूं. मनुष्याच्या शरीराच्या निरनिराळ्या भागाच्या योग्यतेविषयीं विचार केला असतां शारीरिशास्त्र (इं० अनाटमि). ह्यावरून असें अढळतें कीं, शरीराच्या इतर सर्व भागांपेक्षां मस्तक व ह्रदय हीं ज्यास्त महत्वाचीं आहेत. ह्या दोहोंमध्यें ज्यास्त महत्वाचें कोणतें आहे ह्याचा विचार करण्यास्तव त्यांची रचना व कार्य हीं समजलीं पाहिजेत. ह्यास्तव एक प्रेत मिळवून त्याजवर खालीं लिहिल्याप्रमाणें प्रयोग करावा.

प्रथम मस्तकाची रचना समजण्यास्तव शस्त्रानें प्रेताच्या एका कानापासून टाळूवरून दुसऱ्या कानापर्यंत असलेलें कातडें हाडापर्यंत कापावें, आणि कापलेल्या ठिकाणापासून कातडें दोहों बाजूला सोलून मस्तकाची कवटी (इं० क्रयानिअम्) मोकळी करावी. ह्या कवटींत आठ हाडें आहेत. तीं येणेंप्रमाणे--१ कपाळाचें हाड (इं० फ्रांटल् बोन्), १ टाळूचे हाड (इं० स्फीनाइड् बोन्), २ आंखाची हाडकें (इं० टेंपरल् बोन्स्), १ मागचे हाड (इं० अक्सिपिटल् बोन्), टाळूच्या बाजूंकडील हाडकें (इं० परायटल् बोन्स्), आणि १ कपाळाखालीं आंत असलेले हाड (इं० एथमाइड् बोन्). हीं हाडकें परस्परांशीं जेथें लागलेलीं आहेत तेथें करवतीसारखे दाते असलेले जोड (इं० सूचर्स) आहेत. नंतर कपाळाचे वरचे बाजूला करवत आडवी लावून सगळी कवटी करवतून काढावी. मग आंत तीन पडदे आहेत--१ ला पडदा (इं० ड्यूरामेटर). २ रा पडदा (इं० आरक्नाइड्), आणि ३ रा पडदा (इं० पायामेटर). मग मगजावर तळहात ठेवून मगजाचा खालचा भाग वर होईल अशा प्रकारें बाहेर काढावा. मगजाचे चार भाग आहेत—१ (इं० मेड्युला आब्लांगेटा), २ (इं० पान्स् वेरोलाय), ३ (इं० सरीबेलम्), आणि ४ (इं० सरीब्रम्)[१].

---

१. ग्रेज् अनाटमि, आवृत्ति ५ पृ० ४६२; क्केन्स अनाटमि, आवृत्ति ७ पृ० ५१४; कर्कस् फिजिआलजि, आवृत्ति ७ पृ० ५१०; कार्पेंटर्स् फिजिआलजि,

प्राण्यांमध्यें मगजाच्या योगानें काय कार्य घडतें हें पाहण्यास्तव त्यांच्या डोक्यांतून मगजाचे दोन्ही गोलार्ध काढून प्रयोग करून पाहिल्यावरून जें अढळण्यांत येतें तें येणेंप्रमाणें[1].—

१. जर एका बेडकाच्या सरब्रिमचे भाग कापून काढिले आणि बाकीचा सर्व मगज कायम ठेविला, तर त्याचे ऐच्छिक व्यापार नाहींसे होतात. त्याला कांहीं उत्तेजक असल्याशिवाय त्याच्याकडून कार्य होत नाहीं. त्याला उत्तेजन दिल्यास पूर्ण मगज असलेल्या बेडकाप्रमाणें तो कार्यें करितो. त्याला पोहायाला, उडी मारायाला, व सरपटायाला लावितां येतें. त्याला पाठीवर ठेविला तर तो लगेच पूर्ववत् बसतो. त्याला फळीवर बसवून तो खालीं घसरेल अशा प्रकारें फळीचें एक टोंक वर उचललें, तर तो फळीवरून पडत नाहीं; परंतु तो सरपटत वर चढून घसरून न पडण्याजोग्या ठिकाणीं जाऊन बसतो. ह्याप्रमाणें कितीदांही फळी उचलली तथापि तो अशीच क्रिया करितो. फळी हालविली नाहीं तर तो एकसारखा स्तब्धच राहतो. त्याला पाण्यांत टाकिला तर तो लगेंच एकसारखा पोहूं लागतो, आणि कांहीं आधार सांपडला नाहीं तर अगदीं थके तोंपर्यंत पोहतच राहतो. पाण्यावर एक लहानसा लाकडाचा तुकडा सोडला तर तो लाकडाजवळ आला म्हणजे त्याजवर चढून उगाच बसतो. त्याच्या कुशीवर हळूच तडाका दिला तर तो ओरडूं लागतो, आणि एकसारखे तडाके देत गेल्यास एकसारखी त्याची डरोंकणी निघत जाते, ती अशी कीं, कोणास असें वाटेल कीं गायनवाद्य वाजत आहे. तो चालतो तेव्हां जिकडे पदार्थांची दाट छाया पडलेली असेल तिकडे जात नाहीं. वस्तुतः असा बेडूक, व पूर्ण मगज असलेला बेडूक, ह्या दोघांच्या वर्तनांत फारसा फरक दिसून येत नाहीं, परंतु पहिल्याला जसें उत्तेजन द्यावें तसें कार्य तो नियमानें करितो, तसा दुसऱ्याच्या वर्तनाचा नियम नाहीं. ते दोघेही यंत्राप्रमाणें कार्यें करितात, तथापि ज्याचा मगज पूर्ण असतो त्याचीं कार्यें त्याच्या इच्छेनुसार असतात.

आ० १ पृ० ५७५; होल्डन्स् ह्यूमन् आस्टिआलजि, आ० ४ पृ० ५३; फास्टर्स फिजिआलजि. आवृत्ति ३ पृ० ६०८; युज्र्फिजिआलजि, पृ० ५२८.

1. फास्टर्स फिजिआलजि, आ० ४ पृ० ६१०–६१३.

आतां जर एखाद्या बेडकांतून सरीब्रमचे गोलार्ध काढून टाकिलें, परंतु त्याचा मेडुला आब्लांगेटा, सरीबेलम् आणि दर्शनसंबंधाचे भाग कायम ठेविले, आणि दुसऱ्या एका बेडकामध्यें फक्त कणा कायम ठेविला, तर ह्या दोन बेडकांमध्यें मोठा फरक दृष्टीस पडतो. ह्या दुसऱ्या बेडकाला पाठीवर पाडला असतां तो उठण्याला प्रयत्न करीत नाहीं, व पायावर बसविला असतां साधारण बेडकाप्रमाणें न बसतां पायावर उपडा पडतो. त्याला पाण्यांत टाकिला असतां तो न पोहोतां आंत बुडतो. त्याला चिमुटलें तर तो सरकत नाहीं व उडी मारीत नाहीं. त्याच्या कुशीवर तडाके मारिले वर ओरडत नाहीं. त्यास फळीवर ठेवून फळी उचलली तर तो वर चढण्याविषयीं प्रयत्न न करितां मेल्याप्रमाणें खालीं पडतो.

पाखराच्या डोक्यांतून सरीब्रमचे गोलार्ध अगदीं काढून टाकिले तरी ते कित्येक महिने जिवंत राहतें, आणि त्याजविषयीं पुढील हकीगत दिसून येते. त्या पाखराचे बसण्याचे स्वाभाविक तऱ्हेंत कांहीं फरक होत नाहीं, आणि पाखरें झोंपी जातात तेव्हां जसे एका पायावर राहतात तसें तें एका पायावर अंग तोलून धरितें. त्याला स्वस्थ राहूं दिलें तर तें हालचाल न करितां तें स्तब्ध पुष्कळ वेळपर्यंत राहतें. त्याला हालविलें तर जागा सोडून थोडेंसें हालतें, आणि मग स्वस्थ राहूं दिलें तर पूर्वींप्रमाणें बसतें. त्याला कुशीवर किंवा पाठीवर ठेविलें असतां तें पायावर पुनः बसतें. त्याला हवेंत फेंकिलें असतां तें बरेंच अंतरावर उडत जाऊन मग स्वस्थ बसतें. तें वारंवार आपल्या चोंचीनें पंखाला डंवचितें, आपले पंख स्वच्छ करितें, आणि त्याच्या चोंचीजवळ दाणापाणी नेलें असतां दाणा खातें व पाणी पितें. त्वचेला साधारण उत्तेजक मिळाल्यासच हालतें असें नाहीं, तर एकदम नाद झाला किंवा प्रकाश पडला तरीही तें हालूं लागतें. तें जातां जातां मध्यें अडथळे आले तर कांहीं अंशीं टाळूं शकतें. तथापि ऐच्छिक व्यापाराचीं किंवा शहाणपणाचीं चिन्हें स्पष्ट दिसण्यांत येत नाहींत.

थान पिणाऱ्या प्राण्यांच्या संबंधानेंही असेंच परिणाम दिसून येतात. ससा किंवा घूस ह्यांजवर वर सांगितल्याप्रमाणें प्रयोग केला असतां

तेही उभे राहतात, पळतात, व उड्या मारतात ; कुशीवर किंवा उताणे ठेविलें तर उठून पुनः आपल्या पायावर बसतात. तसेंच राहूं दिलें तर बाहुलीप्रमाणें स्वस्थ बसतात. अशा सशाच्या नाकापुढें गाजर किंवा करमगड्याचें पान बरेच वेळ धरिलें तरी तो तिकडे लक्ष्य देत नाहीं, परंतु त्याच्या तोंडांत घांस घातला तर तो कुरमुडून खाऊं लागतो. त्याला हालविलें तर पुढें पळतो किंवा उडी मारतो, आणि वाटेंत कांहीं आडवें आलें तर तें थोडें बहुत टाळतो. त्याच्या डोक्यांतलि मेंदु कापतांना दर्शनतंतूस धक्का लागलेला नसेल तर त्याच्यापुढें चकचकीत उजेड धरिला तर जसा उजेड हालेल तसा तो आपलें डोकें फिरवितो, आणि त्याच्याजवळ मोठा कर्कश आवाज केला तर तो चालूं लागतो. चिमटा घेतला तर तो बहुधा लांब करुणास्वर काढितो. तथापि, दर्शनानें किंवा दुसरे प्रकारें बोध होऊन त्यास ज्ञान होतें असें वाटत नाहीं. लांब स्वर निघतो तो त्याला दुःख होतें त्या योगानें निघतो असें समजूं नये.तर परावृत्त व्यापार करणारे ज्ञानतंतूचें यंत्र पूर्ण नसल्यामुळें आवाज लांबला जातो. नेहमीं त्याचा हालण्याचालण्याचा जो व्यापार असेल तो चालतो; परंतु शाहाणपणा दिसून येत नाहीं. मगजाचा गोलार्ध व मेड्युला ह्यांमधलि मगजाचा भाग कापून काढिला असतां वर सांगितलेल्या हालण्याचालण्याचा प्रकार बहुतेक बंद होतो. त्याला अंग तोलून धरितां येत नाहीं, परंतु कुशीवर पडतो, आणि मगजाचा हल्लीं कापलेला भाग कापण्यापूर्वी तो ओरडण्याचा वगैरे व्यापार जसा करीत होता तसा न करितां कमी करितो.

कुत्र्यामध्यें मगजाचें जें वेंटोळें आहे त्याचा थोडा थोडा भाग वेळोवेळीं कापीत गेलें तर तो बरेच महिनेपर्यंत जीवंत राहून, त्याची प्रकृतीही बरी असते.

ह्या सर्व प्रयोगांवरून असें सिद्ध होतें कीं, थान पिणारे प्राणी इत्यादिकांमध्यें मगजाचें गोलार्ध कापून काढिल्यानें जरी ऐच्छिक व शाहाणपणाचीं कृत्यें सर्वांशीं बंद न होतां, तीं पुष्कळ कमी होतात असें आढळतें, तथापि त्या प्राण्यांच्या नेहमींच्या हालण्याचालण्याच्या प्रकारामध्यें फारसा फरक पडत नाहीं. ह्मणून ही हालचाल होण्या-

साठीं जें ज्ञानतंतूचें यंत्र लागतें तें मगजाच्या गोलार्धांमध्यें नसून, मगजाच्या दुसऱ्या कोणत्या तरी भागांत असलें पाहिजे. तें यंत्र मगजाच्या मध्यभागीं किंवा मागचे बाजूला असावें असें मानण्यास कांहीं कारणें आहेत.

शरीराच्या इतर सर्व भागांपेक्षां मगजाचें पोषणार्थ रक्ताचा जास्त पुरवठा लागतो, आणि ज्यांत आक्सिजन् पुष्कळ आहे असें रक्त लागतें. पुरुषाच्या मगजापेक्षां स्त्रीचा मगज वजनानें हलका असतो. ह्मातारपण येऊं लागलें ह्मणजे शरीराच्या दुसऱ्या भागांप्रमाणें मगजही कमी होऊं लागतो, व त्याच्या वेटोळ्यांचा डळडळीतपणा कमी होऊन तीं वेटोळीं सुरकुततात.

आतां मस्तकाप्रमाणें हृदयाचें सामान्य ज्ञान होण्यास्तव गळ्याच्या खळीपासून नीट काळिजापर्यंत मुडद्याचें कातडें शस्त्रानें चिरून दोन्ही बाजूचें कातडें सुमारें दोन तीन बोटें एकीकडे करावें; आणि चिरलेल्या जागीं असलेल्या हाडांच्या दोहों बाजूंनीं कात्रीनें कातरावें, ह्मणजे तें हाड बरगड्यापासून निराळें होतें. मग तें मधलें हाड वर उचलून हनवटीखालीं अडकवावें. नंतर आंत दोहों बाजूला फुप्फुसें दिसतात. डावे बाजूचें फुप्फुस कापून काढावें अगर एकीकडे करावें, ह्मणजे तेथें नारळांतल्या गोट्याप्रमाणें जो पदार्थ दिसतो तो हृदय (इं० हार्ट) होय.

मनुष्य जीवंत असतो तेव्हां हृदयांत रक्ताचा सांठा असतो. येथून धमन्यावाटें रक्त डोक्यांतील मगजाकडे वर जातें व पायाच्या नखापर्यंत जातें, आणि मग येणेंप्रमाणें शरीरांत फिरत गेलेलें जें रक्त अशुद्ध होतें तें शिरांच्या द्वारांनीं हृदयाकडे येऊन फुप्फुसांत जाऊन तेथें श्वासोश्वासानें आंत आलेल्या हवेंतून आक्सिजन् घेऊन शुद्ध होऊन तें पुनः पूर्वींप्रमाणें शरीरांत फिरायास जातें. ह्याप्रमाणें मनुष्य जीवंत असतो तोंपर्यंत एकसारखा व्यापार चालू असतो. कोणत्याही कारणानें हा व्यापार बंद झाला ह्मणजे मनुष्य मरतो. जीवंत मनुष्याच्या छातीच्या डावे बाजूला कान लाविला तर हृदयांतील रक्ताच्या व्यापाराचा आवाज लब्‌ढप् लब्‌ढप् असा ऐकूं येतो. मगजास रक्त पोंचण्याचें कोणतेही कारणानें बंद झालें तर लागेंच मनुष्य मरतो.

ह्यावरून मगज व हृदय हीं दोन्हीं सारखीं महत्वाचीं दिसतात. तथापि हृदयाचें महत्व जास्त आहे. कारण स्त्रीच्या गर्भाशयांत गर्भ असतो तेव्हां दुसऱ्या सर्व इंद्रियांचे व्यापार सुरू होण्यापूर्वीं हृदयाचा व्यापार प्रथम सुरू होतो[1] हा व्यापार येथें सुरू करणारी कांहीं शक्ति असली पाहिजे. ती शक्ति गर्भांतल्या जीवांत आहे असें ह्मणावें तर मनुष्य मरतो तेव्हां जीवाच्या इच्छेविरुद्ध हृदयाची गति कां बंद होते ? ह्यावरून जीवाची ती शक्ति नव्हे, तर परमेश्वराची शक्ति आहे. जसा, आगगाडीच्या पुढें लावलेल्या वाफेच्या यंत्रावर यंत्र चालविणारा राहून आगगाडी चालवितो व थांबवितो, तसा परमेश्वर मनुष्याच्या हृदयांत राहून जीवाचें नियमन करितो. ह्याप्रमाणें गर्भावस्थेंतील जीवालाही आरंभापासून परमेश्वर प्रेरणा करितो. तेव्हां जीवाला परम सुखरूप मोक्ष देण्याचें परमेश्वराच्या हातीं आहे हें काय सांगावें ! अशा परमेश्वराची प्रसन्नता होण्यास्तव त्याचें ज्ञान करून घेतलें पाहिजे. हें ज्ञान करून घेण्यास अंतःकरणाची शुद्धि झाली पाहिजे. अंतःकरणाची शुद्धि होण्यास सत्कर्मे केलीं पाहिजेत. सत्कर्मे कशीं करावींत हें समजण्यास्तव साधूची संगति केली पाहिजे. साधु ओळखण्यास्तव साधूचीं लक्षणें समजलीं पाहिजेत. साधूचीं लक्षणें भागवतामध्यें अनेक ठिकाणीं सांगितलीं आहेत. त्यांपैकीं एकादशस्कंधांत बाराव्या अध्यायांत श्लोक २९ पासून ३३ पर्यंत पांच श्लोकांत जीं सांगितलीं आहेत तीं येणें प्रमाणें——

कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनां ॥
सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥ २९ ॥
कामैरहतधीर्दांतो मृदुः शुचिरकिंचनः ॥
अनीहो मितभुक् शांतः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥३०॥
अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः ॥
अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ॥ ३१ ॥

---

१ मेडोज् म्यानुअल् आव् मिड्वाइफरि, आ० ४ पृ० ४०; लस्कस् सायन्स आंड आर्ट आव मिड्वाइफरि, (१८८२) पृ० ६३; लेशमन्स् सिस्टम् आव् मिडवाइफरि, आ० ३ पृ० १४२, १८१, १८३; कार्पेंटर्स ह्यूमन् फिजिआलजि, आ० ९ पृ० ९२३.

आज्ञायैवं गुणान्दोषान्मयादिष्टानपि स्वकान् ॥
धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान् मां भजेत स सत्तमः ॥ ३२ ॥
ज्ञात्वाऽज्ञात्वाथ ये वै मां यावान्यश्चास्मि यादृशः ॥
भजंत्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥ ३३ ॥

ह्यांचा अर्थ असा आहे कीं, जो कृपाळू, कोणाचाही द्वेष न करणारा, क्षमा करणारा, निश्चल सत्यपणा असलेला, दुसऱ्याचा हेवा न करणारा, सुखदुःख समान मानणारा, सर्वांवर उपकार करणारा, विषयांच्या योगानें क्षोभ न पावणारा, बाहेरील इंद्रियांचा निग्रह करणारा, कोमल अंतःकरणाचा, सदाचारानें वागणारा, लोकांनीं द्रव्य दिलें तरी न घेणारा, दांभिकपणाच्या क्रिया न करणारा, प्राप्त होईल तसा आहार करणारा, शांत मनाचा, आपल्या धर्माविषयीं स्थिर बुद्धीचा, परमेश्वराच्याच आश्रयानें राहणारा, मनन करणारा, सावध राहणारा, निर्विकार बुद्धीचा, धैर्यवान्, भूक तहान शोक मोह वृद्धपणा व मरण ह्या सहा लाटांना जिंकणारा, सन्मानाची इच्छा न करणारा, दुसऱ्यांना मान देणारा, दुसऱ्यांना बोध करण्याविषयीं दक्ष, कोणासही न फसविणारा, लोभ न धरितां दयेनेंच प्रवृत्त होणारा, ज्ञानी, भक्तीला जे धर्म विरुद्ध आहेत ते वेदोक्त असले तरी त्यांचा त्याग करून परमेश्वराचीच भक्ति करणारा, व परमेश्वर सर्वव्यापी आणि अमर्यादित आहे असें जाणूनही अनन्य भावानें त्याची सेवा करणारा, अशा तीस लक्षणांनीं जो युक्त असेल त्यास साधु ह्मणावा. तसेंच, तृतीय स्कंधाचा अध्याय २९ श्लोक २१ पासून २४ पर्यंत ह्यांत साधूंचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत.

परमेश्वराचें लक्षण सृष्टीचा कर्ता हें आहे. रामानुजाचार्य आपले सूत्रभाष्यांत असें दर्शवितात कीं, सृष्टीचा उत्पन्न करणारा, पालण करणारा व संहार करणारा हे सर्व धर्म मिळून परमेश्वराचें लक्षण आहे. ही चूक आहे. कारण, सृष्टीचा कर्ता येवढेंच परमेश्वराचें लक्षण केलें तर अतिव्याप्ति कोठें येते ? आणि जर अतिव्याप्ति येत नाहीं, तर तिन्ही धर्म मिळून लक्षण करण्याचें प्रयोजन काय ?

आतां जर कोणी अशी शंका घेईल कीं, जर परमेश्वर सर्वशक्तिमान आहे, तर आपण पुनः उत्पन्न होऊं नये अशा प्रकारें तो जग

कायम ठेवून आपला नाश करण्यास समर्थ असला पाहिजे, नाहीं तर त्याचें सर्वशक्तिमत्व नाहींसें होईल ; तर ह्या शंकेचें उत्तर असें आहे कीं, माझी आई वांझ आहे असें ह्मटल्यानें जसा व्याघाताचा दोष येतो तसा दोष ह्या शंकेला येतो ; कारण, परमेश्वराचें लक्षण **सर्व** सृष्टीचा कर्ता असें आहे, आणि जर परमेश्वर आपण पुनः उत्पन्न न होण्याजोगा आपला नाश करूं शकेल, तर तो आपल्या नाशानंतरची सृष्टि करणारा होऊं शकणार नाहीं, ह्मणजे तो **सर्व** सृष्टीचा कर्ता होऊं शकणार नाहीं, हें परमेश्वराच्या लक्षणाशीं विरुद्ध आहे. सर्व सृष्टीचा उत्पन्न कर्ता हें जें परमेश्वराचें लक्षण त्यांतच सर्वव्यापकत्व, सर्वशक्तिमत्व, सर्वज्ञत्व,ह्या धर्मांचा अंतर्भाव होतो. म्हणून परमेश्वराच्या लक्षणांतच ज्यांचा अंतर्भाव होतो असे जें सर्वव्यापकत्व इत्यादि धर्म आहेत त्यांपैकीं कोणत्याही एका धर्मांत कमीपणा झाला, तर परमेश्वराच्या लक्षणास बाध येतो, ह्मणजे परमेश्वराचाच अभाव होतो. परमेश्वर ह्यास पक्ष करून त्याजवर वर म्हटल्याप्रमाणें अल्पशक्तिमत्व साधण्याला पक्षच नाहींसा झाल्यामुळें तें दुष्ट अनुमान होतें. ह्या दोषास न्यायशास्त्रांत आश्रयासिद्धि असें ह्मणतात.

जर कोणी अशी शंका घेईल कीं, परमेश्वर परम दयाळू असल्यामुळें तो कोणास दुःख देण्याला इच्छिणार नाहीं, जगांत तर अनेक प्रकारचीं दुःखें दृष्टीस पडतात, आणखी जगाच्या कर्त्यानेंच जगांतील दुःखें उत्पन्न केलीं आहेत असें ह्मटलें पाहिजे, कारण दुःखें हीं जगताचा भाग आहे, दुःख उत्पन्न केलें नसतें तर दुःखरहित जगाची योग्यता हल्लींच्या जगापेक्षां ज्यास्त झाली असती, परमेश्वर जसा परम दयाळू आहे तसा सर्वशक्तिमान असता तर त्यानें दुःखरहित असें जग उत्पन्न केलें असतें, ह्यावरून परमेश्वर सर्वशक्तिमान नाहीं असें होतें, ह्या शंकेचें समाधान असें आहे कीं, हल्लींची शंका काढणारा परमेश्वरानें जसें जग करावें असें ह्मणतो तसें जग त्यानें केलें असतें तर पुनः त्यावर अशी शंका निघूं शकेल कीं, परमेश्वरानें सर्व जग सुखमय केलें आहे, ह्मणून त्याला कांहीं सुख व कांहीं दुःख असें असलेलें किंवा पूर्ण दुःख असलेलें किंवा सुख व दुःख हीं दोन्हीं नसलेलें असें जग उत्पन्न करण्याची त्यास शक्ति नसल्यामुळें

तो सर्वशक्तिमान नाहीं.[1] अशा प्रकारच्या शंकांच्या योगानें अनवस्था प्रसंग येतो. ह्मणून हल्लीं ज्या प्रकारें परमेश्वरानें आपल्या इच्छेनें जग उत्पन्न केलें आहे त्याहून निराळे प्रकारचें जगत उत्पन्न करण्याला त्याला शक्ति नाहीं असें सिद्ध होत नाहीं ह्मणून त्याच्या सर्वशक्तिमत्वाला कोणतेही प्रकारें बाध येत नाहीं.

जर कोणी अशी शंका करील कीं, जर परमेश्वर आहे, आणि तो सर्व व्यापी आहे, तर आपल्या इंद्रियाच्या विषयांचें जसें इंद्रियांनीं ज्ञान होतें तसें परमेश्वराचें पण कां ज्ञान होऊं नये? परमेश्वरानें लपून कां बसावें? त्याला कोणी मारील किंवा त्रास देईल अशी भीति आहे काय? तर ह्या शंकेचें उत्तर असें आहे कीं, अंधळयाला सूर्य दिसला नाहीं, किंवा बहिऱ्याला घंटा ऐकूं आली नाहीं, किंवा नुसत्या डोळ्यांला पाण्यांतील सूक्ष्म जीव दिसले नाहींत, तर हा आपल्या इंद्रियांचा दोष समजला पाहिजे, आणि सूर्य नाहीं, किंवा घंटा नाहीं, किंवा सूक्ष्म जीव नाहींत, असें होत नाहीं. ह्याचप्रमाणें परमेश्वर हा दिसण्याजोगा आहे, परंतु त्याला पाहण्याला ज्यांना योग्य अधिकार आहे ते मात्र पाहूं शकतात.

हिंदुस्थानांत जीव व ईश्वर ह्यासंबंधी तेवीस मतें आहेत. त्यांपैकीं बरींच मतें जीव व ईश्वर (ह्मणजे परब्रह्म) ह्यांच्या ऐक्यसंबंधापुरतीं सारखीं आहेत. परंतु ह्या ऐक्याशिवाय त्यांच्या त्यांच्या मतांच्या प्रक्रिया निरनिराळ्या आहेत. त्यांपैकीं एक मत अद्वैत हें आहे. अद्वैत वादी असें मानितात कीं, मायेमधून परब्रम्हाचें जें प्रतिबिंब पडतें तें शिव विष्णु इत्यादिक देव आहेत; त्याच परब्रह्माचें अविद्येमधून जें प्रतिबिंब पडतें तें जीव आहे; ह्यावरून जीव व परब्रह्म हे दोन्ही एकच आहेत; ह्मणून जीवाची अविद्यारूप उपाधि मग्चि ब्रह्म आहे अशा ज्ञानानें नाहींसा झाला ह्मणजे व्यवहारकालच्या जीवाला आपण परब्रह्म असल्याचा अनुभव येतो. शंकराचार्यांचें मत अद्वैतप्रतिपादक आहे.

त्या तेवीस मतांपैकीं द्वैत हें एक मत आहे. ह्या मताप्रमाणें पांच भेद आहेत—१ जीव व ईश्वर ह्यांचा भेद, २ एक जीव व दुसरा जीव

---

१ हें समाधान ज्या रीतीनें केलें आहे त्या रीतीस अशोकवनिकान्याय म्हणतात.

ह्यांचा भेद, ३ जड व ईश्वर ह्यांचा भेद, ४ जड व जीव ह्यांचा परस्पर भेद, आणि ५ जड व जड ह्यांचा परस्पर भेद; जगत सत्य आहे; तृणजीवापासून ब्रह्मदेवापर्यंत योग्यतेचें तारतम्य आहे; नारायण हा परब्रह्म असून ब्रह्मादिक सर्व जीव त्याच्या अधीन आहेत. मध्वाचार्यांचें मत द्वैतप्रतिपादक आहे.

शंकराचार्य व मध्वाचार्य हे दोन संन्यासी मोठे विद्वान होते. त्यांनीं उपनिषदें, गीता व ब्रह्मसूत्र ह्यांवर ग्रंथ केले आहेत. ते दोघे विलक्षण बुद्धीचे असल्यामुळें लोक त्यांना अवतारी पुरुष मानितात, व तसें सिद्ध करण्यास्तव श्रुति स्मृतींचीं वचनेंही दाखवितात. कदाचित् ते तसे असतील अगर नसतील.

जीव हा वस्तुत: ब्रह्म असून त्यास आपण ब्रह्माहून निराळा असा जीव आहो असें व्यवहारकालीं जें वाटतें ती भ्रांति आहे असें जें अद्वैतवादी म्हणतात तें बरोबर नाहीं. कारण भ्रांति उत्पन्न होण्याला भ्रांति उत्पन्न होण्यापूर्वीं भ्रांतीला मूळ असे दोन सत्य पदार्थांचें ज्ञान असणें अवश्य आहे. उदाहरणार्थ, जर पूर्वीं खरी दोरी व खरा साप पाहिलेला असेल, तर त्यानंतर नुस्ती दोरी पाहून तिजवर सापाची भ्रांति होते, आणि खरी शिंप व खरें रुपें पूर्वीं पाहिलेलीं असल्यास पुढें शिंप पाहून एकादे वेळीं रुप्याची भ्रांति होते. ह्याप्रमाणें ब्रह्मावर जीवाची भ्रांति होण्याला अगोदर ब्रह्म व जीव हे दोन सत्य आहेत असें ज्ञान असणें अवश्य आहे. ह्याशिवाय भ्रांति होणार नाहीं. ह्मणून ब्रम्हावर जीवाची भ्रांति होते असें जें अद्वैत ग्रंथकार म्हणतात ते जीव व ब्रह्म हीं दोन्हीं निरनिराळीं असून सत्य आहेत असें कबूल करितात असें सिद्ध होतें. तसेंच जे अद्वैतवादी असें म्हणतात कीं, वस्तुत: सर्व ब्रह्मस्वरूपच असून जगत ब्रह्माहून निराळें आहे असें जें वाटतें ही भ्रांति आहे, तेही ब्रह्म व जगत हीं दोन्हीं निरानिराळीं असून सत्य आहेत असें कबूल करितात असें सिद्ध होतें.

अद्वैतवादी आपले अद्वैतमत सिद्ध करण्याला मुख्यत्वेंकरून "**तत्त्वमसि**" हें श्रुतिवचन पुढें आणितात, आणि त्या वाक्याचीं पदें **तत्, त्वं, असि,** अशीं पाडतात. असें म्हणतात कीं, **तत्** हें पद सर्वज्ञत्वादि धर्मयुक्त परब्रह्म दर्शवितें, **त्वं** हें पद अल्पज्ञत्वादि धर्म-

युक्त जीव दर्शवितें; त्या तिन्ही पदांचा अर्थ "तें (म्हणजे सर्वज्ञत्वादि धर्मयुक्त परब्रह्म) तूं (म्हणजे अल्पज्ञत्वादि धर्मयुक्त जीव) आहेस" असा होतो; "तें तूं आहेस" ह्या वाक्यानें "तें" आणि "तूं" ह्यांच्या ऐक्याचें विधान होतें; परंतु सर्वज्ञत्व व अल्पज्ञत्व असे दोन विरुद्ध धर्म असलेल्यांचें ऐक्य संभवत नाहीं; ह्मणून असा अर्थ करण्याला बाध येतो; ह्यास्तव अर्थाची जुळणी करण्यास्तव जहदजहल्लक्षणा (म्हणजे कांहीं सोडणें व कांहीं घेणें अशी युक्ति) योजिली पाहिजे, आणि तत् शब्दानें परब्रम्हाचें सर्वज्ञत्वादि धर्म टाकून देऊन चेतन मात्र घेतलें पाहिजे, आणि त्वं शब्दानें अल्पज्ञत्वादि धर्म टाकून देऊन चेतन मात्र घेतलें पाहिजे, म्हणजे दोन्ही चेतनांचें ऐक्य संभवतें. आतां अद्वैतवादींचें हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण, सरळ व संदर्भास जुळेल असा अर्थ करण्याचें सोडून देऊन जहदजहल्लक्षणा करण्याच्या प्रयासांत कां पडावें? ह्याशिवाय अशी लक्षणा करूनही अद्वैतवादींचा हेतु सिद्धीस जात नाहीं, कारण तसें करूनही दोन चेतन मानणें भाग पडतें. ह्याशिवाय दोन चेतनांचें ऐक्य होण्याला एकाचा नाश झाला पाहिजे किंवा दोन्हींचा एक गट किंवा गठा बनला पाहिजे. परंतु हें संभवत नाहीं, कारण सर्व चेतन अनादि व नाशरहित आहेत हें अद्वैतमतवादीही कबूल करितात. आतां असें न करितां सरळ व सयुक्तिक अर्थ करण्याची रीति पुढें सांगितल्याप्रमाणें आहे. व्याकरणशास्त्रांत "सप्तसुप्रथमा" असा न्याय आहे. त्या न्यायानें तत् म्हणजे तस्य असें घेऊन वाक्याचा अर्थ "त्या संबंधी (म्हणजे परब्रम्हसंबंधी) तूं आहेस" ह्मणजे त्याचा तूं सेवक आहेस, असा अर्थ होतो. ह्या अर्थाला अनुसरून श्रुति, स्मृति, पुराणें ह्यांमध्यें पुष्कळ वचनेंही आहेत. ह्यांहीपेक्षां सुलभ व सरळ प्रकारें अर्थ करण्याची रीति अशी आहे कीं, "तत्वं" ह्या शब्दाचा विग्रह 'तस्य त्वं तत्वं' असा षष्ठीतत्पुरुष केला, तर ह्याचा अर्थ 'त्याचा तूं,' म्हणजे त्याचा (ह्मणजे परमात्म्याचा) तूं सेवक आहेस असा होतो. कारण, षष्ठीनें सेव्यसेवकभावाचा बोध होतो. ह्याशिवाय त्याचा अर्थ करण्याविषयीं सुगम व सयुक्तिक मार्ग आहे तो असा. छांदोग्योपनिषदाचा प्रपाठक ६ आम्हीं छापिलेला आहे, त्याचें पृष्ठ ३९, ३८,

३९, ४२, ४५, ४८, ५०, व ५२ इतक्या ठिकाणीं " तत्वमसि " हें वाक्य आलें असून प्रत्येक ठिकाणीं त्या वाक्याच्या पाठीमागें " स आत्मा " असें आलें आहे. म्हणून येथें तत् व अतत् अशीं दोन्हीं प्रकारें पदें सहज निघत असून " अतत् त्वं असि " ह्याचा अर्थ " परमेश्वर नव्हे असा तूं आहेस " असा होतो. जर कोणी ह्मणल कीं, असा पदच्छेद करणें क्लिष्ट आहे, तर त्यानें प्रथम येथें क्लेश कोणते आहेत ते दाखवावे. जो काव्याचा एखादा सर्ग पढलेला असून ज्यास व्याकरणाचे साधारण मूलतत्वाची माहिती असेल तो अशी शंका कधींही घेणार नाहीं. आतां जर कोणी अशी शंका घेईल कीं, " ब्रह्म नव्हेस असा तूं आहेस " असें श्वेतकेतूला सांगण्याचें कारण काय? कारण जीव व ब्रह्म हे एक आहेत अशी श्वेतकेतूची समज पूर्वीं झालेली आढळत नाहीं. ह्याचें समाधान सांगतों. १ लें "तत्व-मसि " ह्याचे पूर्वीं " स आत्मा " असें असून त्यावरून परमेश्वर आत्मा आहे असें सांगितलें, त्यावरून श्वेतकेतूस कदाचित् असें वाटेल कीं, परमेश्वर हा आत्मा आहे आणि आपणही आत्मा आहों ह्यामुळें परमेश्वर व आपण एक आहोंत. तर ही भ्रांति नाहींशी करण्यासाठीं भेद दाखविणें अवश्य आहे. २ रें, त्याच प्रपाठकाचा आरंभ झाल्यावर असतापासून सत् हें उत्पन्न झालें असें जें असद्वाद्यांचें मत तें दाखवून असतापासून सत् हें उत्पन्न होऊं शकत नाहीं असें सांगितलें. ह्या ठिकाणींही श्वेतकेतूच्या मनांत तशी शंका आली नसून असद्वाद्यांचे मतानें भ्रम उत्पन्न न होण्यास्तव तसें सांगितलें. त्याचप्रमाणें अद्वैतवाद्यांच्या मतानें भ्रांति उत्पन्न न होण्यास्तव भेद स्पष्ट दाखविला आहे. ३ रें श्वेतकेतु अध्ययन करून आल्यानंतर त्यास मोठा गर्व होऊन आपणापेक्षां मोठा कोणी नाहीं असें तो आप-णास मानूं लागला. हा त्याचा गर्व परिहार करण्याकरितां त्यास असें सिद्ध करून दाखविलें कीं, परमात्मा हाच स्वतंत्र असून त्याच्या-हून भिन्न प्रकारचा ह्मणजे परमात्म्याच्या अधीन असा तूं असल्यामुळें परमात्म्याप्रमाणें तूं नाहींस असें सांगितलें.

आणखी " अतत्वमसि " ह्याचा विग्रह न विद्यते तत् यस्य असा

केला तर त्याचा अर्थ असा होतो कीं, ज्यास ब्रह्म नाहीं (म्ह० ज्यास ब्रह्माची प्राप्ति नाहीं) असा तूं आहेस.

आणखी " अतत्वमसि " ह्यांत नञ तत्पुरुषसमास असून नञाचे सहा अर्थ व्याकरणशास्त्रांत सांगितले आहेत. त्यांपैकीं विरोध हा अर्थ येथें घेतला, तर असा अर्थ होतो कीं, परमात्म्याच्या विरुद्ध धर्म असलेला तूं आहेस, ह्मणजे, परमात्मा सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान व स्वतंत्र असून तूं अल्पज्ञ अल्पशक्तिमान व परतंत्र असा आहेस.

आतां " तत् त्वं असि " असा पदच्छेद केला ; तर तत् हें पंचम्यर्थी अव्यय घेतलें असतां त्यापासून तूं आहेस ह्मणजे त्यापासून तूं उत्पन्न झाला आहेस असा अर्थ होतो.

अद्वैतवादी लक्षणाकरून अर्थ करितात असें वर दाखविलें आहे. हें त्यांचें करणें दोषयुक्त आहे. लक्षणेनें अर्थ करणें हें शब्दशक्तीनें अर्थ करण्यापेक्षां गौण आहे. शब्देंदुशेखरांत ' उक्तार्थेलाक्षणिकत्वे तुल्लक्षणैवदोषः ' असें हलंत्य सूत्रावरील ' अनेकांता अनुबंधा' ह्या परिभाषेचे विचारांत सांगितलें आहे. परिभाषेंदुशेखरांत ह्याच परिभाषेचे विचारांत ' अंत्यशब्दे लक्षणाच न ' असें ह्मटलें आहे. महाभाष्यांत व कैय्यटांत ' अनेकाल्शित्सर्वस्य ' ह्या सूत्राखालींही तसेंच सांगितलें आहे. शिवाय शास्त्रांत व प्रचारांत जहल्लक्षणा व अजहल्लक्षणा अशा दोन लक्षणा निरनिराळ्या आहेत, परंतु जहदजहल्लक्षणा अशी अढळण्यांत येत नाहीं.

' तत्वमसि ' ह्याचा अद्वैतवादी जो अर्थ करितात तो बरोबर नाहीं असें दाखविणारीं श्रुतिवचनें बहुत आहेत व दुसरीं आणखीं कारणें आहेत. परंतु विस्तार भयास्तव त्या सर्वांचा येथें विचार केला नाहीं.

अद्वैतवादी, ' एकमेवाद्वितीयं ', ' नेहनानास्ति किंचन ', ' सर्वं खल्विदं ब्रम्ह ', ह्या वाक्यांना महावाक्यें समजून अद्वैत सिद्ध होतें असें समजतात. परंतु ' एकमेवाद्वितीयं ' ह्याचा अर्थ छांदोग्योपनिषदाचा प्रपाठक ६ पृ० ७ ह्याजवर लिहिलेला आहे ; त्याजवरून ब्रह्माहून कांहीं निराळें नाहीं असें होत नाहीं. ' नेहनानास्ति किंचन ' ह्याचा अर्थ कठोपनिषदाचा अध्याय २ पृ० ७ ह्याजवर लिहिलेला आहे.

वैदिक शब्दांचा ब्रह्मावर समन्वय कसा होऊं शकतो हें ब्रह्मसूत्राच्या पहिल्या अध्यायांत दाखविलें आहे. त्यावरून सर्व वैदिक शब्दांचें महत्व सारखें आहे असें होतें. असें असतां "तत्वमसि" इत्यादिक कांहीं थोड्याच वाक्यांना "महावाक्यें" असें ह्मणण्याचें कारण काय? तर तीं वाक्यें अद्वैत सिद्ध करण्याचें मतलबास फार उपयोगीं पडतात असें वाटल्यामुळें अद्वैतवादी त्यांस महावाक्यें असें ह्मणतात.

अद्वैतमतवादी असें मानितात कीं, सृष्टीच्या वेळीं ब्रह्मास मायेचा संबंध होऊन, ब्रम्ह संसारदशेंत येतें तेव्हां त्यास जीव अशी संज्ञा प्राप्त होते, आणि जीव व निर्गुण ब्रम्ह हीं दोन्हीं एक होणें ही मुक्ति आहे. असें मानिलें असतां मुक्तीस गेलेला जीव पुनः संसारांत येऊं शकेल. ह्मणून खरी मुक्ति संभवत नाहीं. अद्वैत्यांचें ब्रम्ह निर्विशेष व निरंश असल्यामुळें त्यांतील अमुकच भागाला मायेचा संबंध होऊन तो भाग संसारांत येतो असें ह्मणणें संभवत नाहीं. तेव्हां सर्वच ब्रह्म मायेच्या योगानें संसारांत येतें असें होतें. असें झालें असतां पूर्वी मुक्त झालेला जीव संसारांत आला पाहिजे. ह्याशिवाय जर सर्वच ब्रम्ह संसारांत येतें असें म्हणावें, तर हें संसारांत आलेलें सर्व ब्रम्ह मुक्तीच्या वेळीं कोणाशीं मिळतें? कारण मिळण्याला दुसरें कांहीं रहातच नाहीं. आणखी सर्व ब्रम्ह दुसरे कोणाशीं मिळतें असें ह्मणण्यानेंच अद्वैत मताचा नाश होत नाहीं काय? ह्मणून अद्वैत-मतवादी ह्यांना अद्वैत मताप्रमाणें मुक्तीच मिळणें अशक्य आहे असें सिद्ध होतें.

अद्वैतवादीचें ह्मणणें असें कीं, जीव व परब्रह्म एक आहेत, व द्वैतवादीचें ह्मणणें असें कीं, जीव व ब्रम्ह एक नाहींत. ह्यावरून दोघां वादींपैकीं एकाचें ज्ञान खोटें असलें पाहिजे हें तर उघडच आहे. कोणाचें ज्ञान खरें किंवा दोघांचेंही ज्ञान खोटें हें अनुभवा-वांचून ठरणार नाहीं. हे दोघे निरनिराळे मतवादी किंवा त्यांपैकीं एक मतवादी आपल्या ज्ञानानें मुक्तीस पोंचला किंवा नाहीं हें त्यांचे त्यांना माहीत. ह्यावरून कोणी अशी शंका करील कीं, पृथ्वीवर जीव व ईश्वर ह्यांच्या संबंधीं जितकीं निरनिराळीं मतें आहेत त्यांपैकीं सत्य मत एकच असलें पाहिजे; असें जर आहे तर त्या सत्य मताचे

लोक मुक्तीस गेले पाहिजेत व बाकीच्या मतांचे लोक नरकांत पडले पाहिजेत; तर असें आहे कीं काय? येथें हें लक्षांत ठेवावें कीं, प्रत्येक धर्माला खरा ह्मणणारे असे त्या धर्माचेच लोक असून बाकी सर्व धर्मांचे लोक त्याचे विरुद्ध आहेत. आतां ह्या शंकेच्या समाधानाविषयीं विचार येथें न करितां दुसऱ्या प्रसंगीं करण्यांत येईल.

मराठी, कानडी, तेलंगी, गुजराथी, हिंदुस्थानी, उर्दू, इत्यादि भाषेंत अद्वैत व द्वैत मतांवर पुष्कळ ग्रंथ आहेत. परंतु शंकराचार्य व मध्वाचार्य ह्यांच्या ग्रंथांपुढें त्यांचें कांहीं महत्व नसल्यामुळें त्या किरकोळ ग्रंथांच्या संबंधानें विचार करण्याचें कारण नाहीं.

जो पाप करितो त्याला शासन होण्याकरितां परमेश्वर नरकांत टाकितो. ह्यावरून कोणी अशी शंका घेईल कीं, नरकांत टाकिलें असतां नरकांत पडणाऱ्याला जें दुःख होतें त्याचा अनुभव परमेश्वराला असला पाहिजे, आणि असा अनुभव येण्याला परमेश्वरही खुद्द नरकांत पडून त्यानेंही दुःखाचा अनुभव घेतलेला पाहिजे. तर ह्या शंकेचें समाधान असें आहे कीं, परमेश्वर हा सर्वज्ञ आहे, ह्मणून त्याला भविष्यज्ञानही आहे, ह्मणजे पुढें घडणारी जी गोष्ट ती आज घडत नसूनही तिचें ज्ञान आज त्यास आहे, म्हणून कोणी जीव नरकांत पडल्यावर त्याला तेणेंकरून किती दुःख होईल ह्याचें ज्ञान ती गोष्ट न घडतां आज परमेश्वरास असलें पाहिजे हें उघड आहे.

वर सांगितल्याप्रमाणें सृष्टीविषयीं व सृष्टीच्या कर्त्याविषयीं नेहमीं योग्य प्रकारें विचार करून, वेदांत ग्रंथांचें योग्य गुरुजवळ अध्ययन करून, साधूंच्या संगतीनें सदाचरणानें वागून, परमेश्वराचें यथार्थ ज्ञान मिळवून त्याची उत्तम प्रकारें भक्ति करून कृपा मिळवावी, ह्मणजे जीव जन्ममरणरूप प्रपंचांतून मुक्त होऊन परमेश्वराजवळ जाऊन उत्तम प्रकारचे आनंद अनुभवतो.

ब्रम्हवल्लीप्रतिपाद्यो विषयः

(अद्वैतमते)

ब्रह्मविद्याप्राप्त्युपसर्गशमनार्थं शांतिः पठिता । तत्र एतदुच्यते ब्रह्म-विद् परंब्रह्म प्राप्नोति । यः सत्यज्ञानानंतस्वरूपं ब्रम्ह जानाति स सर्वज्ञब्रह्मणा आत्मस्वरूपेण सर्वान् निर्विशेषान् कामान् समश्नुते । तस्मा-द्ब्रह्मणः सकाशादाकाशं शब्दगुणमुत्पन्नमाकाशाद् द्विगुणो वायुर्वायोस्त्रिगु-णोऽग्निरग्नेश्चतुर्गुणा आपोद्भ्यः पंचगुणा पृथिवीत्येवं क्रमेण समुत्पन्नानि-भूतानि पृथिव्या ओषधयस्ततोऽन्नमन्नात्पुरुषः समजायत ॥

अत्र शरीरेऽन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयाख्याः पंच कोशाः विद्यंते । तत्रान्नमयस्य दृश्यमानं शिरः। दक्षिणो बाहुर्दक्षिणः पक्षः । सव्यो बाहुः सव्यः पक्षः । देहस्य मध्यभागो मध्यांगं । अधरांगं पुच्छमिव । प्राणमयोऽपि पुरुषाकृतिस्तस्य प्राणवायुः शिरस्थाने । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाशो मध्यांगं । पृथिवी पुच्छमिव । मनोमयस्य शिरस्थाने यजुर्वेदः । ऋग्वेदो दक्षिणः पक्षः । सामवेद उत्तरः पक्षः । ब्राह्मण आत्मा । अथर्ववेदः पुच्छमिवेयमपि पुरुषाकृतिः। विज्ञानमयस्य शिरस्थाने श्रद्धा । यथाशास्त्रं बुद्धौ निश्चितोऽर्थो दक्षिणः पक्षः । सत्यं उत्तरः पक्षः । समाधानं मध्यांगं । महत्तत्वं पुच्छमिवेत्ययं पुरुषाकृतिः ॥ आनंदमयोऽपि पुरुषाकृतिः । आनंदमयस्य इष्टदर्शन-निमित्तानंदः शिरस्थाने । प्रियलाभनिमित्तो हर्षो दक्षिणः पक्षः । प्रकृष्टो हर्ष उत्तरः पक्षः । सुखसामान्यं मध्यांगं । परंब्रम्ह पुच्छमिव । अथैनं श्रुत्वा शिष्यप्रश्नः अविद्वान्मरणोत्तरं ब्रम्ह प्राप्नोति न वा विद्वान्मरणोत्तरं ब्रम्ह प्राप्नोति न वा तत्राविद्वान् ब्रम्ह नाप्नोति विद्वान् समश्नुत इत्येत-त्प्रतिपादनायोत्तरग्रंथः ॥

ब्रह्म नामरूपाभिव्यक्त्योत्पद्येयेति कामयांचक्रे । ततः सर्वजगत्सृष्टिं कृत्वा तत्र प्रविवेश । ब्रम्ह आनंदकरं तदेव धर्मानुरूपं सर्वेभ्यः सुखं ददाति । यः साधको निर्विकारे निराधारे ब्रह्मणि अहं ब्रह्मैवास्मीत्येवमैक्यं

चिंतयति स निर्भयो भवति ॥ब्रम्हणः सकाशाद्भिन्नोऽहमिति यो जानाति स भयं प्राप्नोति ॥ ब्रह्मणो भयेन वायुसूर्याग्नींद्रमृत्यवः स्वस्वकार्याणि कुर्वंति ॥

अथानंदविचारः । यः सार्वभौमो राजा शरीरसंपद्या परिपूर्णः सर्व-भोगपरिपूर्णः शत्रुरहितस्तस्य य आनंदः ततः शतगुणो मनुष्यगंधर्वाणा-मानंदः। ततः शतगुणो देवगंधर्वाणामानंदः । ततः शतगुणं पितृणामानंदः। ततः शतगुण आजानजानां देवानामानंदः । ततः शतगुणः कर्मदेवानामा-नंदः । ततः शतगुणो देवानामानंदः । ततः शतगुणः इंद्रस्यानंदः। ततः शतगुणो बृहस्पतेरानंदः । ततः शतगुणो विराट्संज्ञकस्य ब्रह्मणः आनंदः। ततः शतगुणो हिरण्यगर्भस्यानंदः ॥

य आकाशादिकार्यं सृष्ट्वा मनुष्ये प्रविष्टो यश्च सूर्ये तावुभावभिन्नौ । एवं ज्ञान्यन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयान् सम्यक् जानाति यस्मादानंदस्वरूपब्रम्हणः सकाशाद्वाचो मनसा सह निवर्तंते तदानंद-स्वरूपं ब्रम्ह ज्ञात्वा कुतश्च न बिभेति । य एवं जानाति स पुण्यपापं परमात्माभिन्नं पश्यतीत्येवमत्रात्यंतं रहस्यं दर्शितं ॥

ब्रम्हवल्लींतील विषय.

(अद्वैतमतानें)

ब्रह्माचें ज्ञान प्राप्त करून घेतांना विघ्न न येण्याकरितां प्रथम शांति- पाठ ह्मणून नंतर पुढील विषय सांगितला आहे. ब्रह्माला जाणणा- ऱ्यास उत्कृष्ट ब्रम्हाची प्राप्ति होते. जो सत्य, ज्ञानरूप, व अनंत अशा ब्रम्हाला जाणतो तो, सर्वज्ञ जें ब्रह्म तद्रूप होऊन सर्व (भेदरहित अशा) इष्ट सुखांचा उपभोग घेतो. त्या ब्रम्हापासून शब्दगुणानें युक्त असें आकाश उत्पन्न झालें. आकाशापासून, शब्द व स्पर्श ह्या दोन गुणांनीं युक्त असा वायु उत्पन्न झाला. वायूपासून, शब्द, स्पर्श व रूप ह्या तीन गुणांनीं युक्त असा अग्नि उत्पन्न झाला. अग्नीपासून, शब्द स्पर्श रूप व रस ह्या चार गुणांनीं युक्त असें उदक उत्पन्न झालें. उदकापासून, शब्द स्पर्श रूप रस व गंध ह्या पांच गुणांनीं युक्त अशी पृथ्वी उत्पन्न झाली. ह्याप्रमाणें पंच महाभूतें क्रमानें उत्पन्न झालीं. पृथ्वीपासून वनस्पति उत्पन्न झाल्या. वनस्पतींपासून अन्न उ- त्पन्न झालें. अन्नापासून मनुष्य उत्पन्न झाला. मनुष्याचे शरीरांत अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, व आनंदमय असे पांच कोश आहेत. मनुष्याची जी आकृति तीच अन्नमयकोशाची आकृति आहे; जें डोकें दिसतें तेंच त्या कोशाचें डोकें आहे; उजवा हात त्याची उजवी बाजू आहे; डावा हात त्याची डावी बाजू आहे; मनुष्याचा मध्यभाग हा त्याचें मध्य अंग आहे; व खालचें अंग जणू त्याचें शेंपूट आहे. अन्नमयकोशाचे आंत असलेल्या प्राणमयकोशाची आकृतिही मनुष्याच्या आकृतीसारखीच आहे; प्राणवायु हा त्या प्राणमय- कोशाचें डोकें आहे; व्यान हा त्याची उजवी बाजू आहे; अपान हा त्याची डावी बाजू आहे; आकाश हें त्याचें मध्य अंग आहे; व पृथ्वी जणू त्याचें शेंपूट आहे; असें कल्पिलें आहे. प्राणमयकोशाचे आंत असलेल्या मनोमयकोशाची आकृति मनुष्याच्या आकृतीप्रमाणेंच आहे;

यजुर्वेद हा त्या मनोमयकोशाचें डोकें आहे; ऋग्वेद हा त्याची उजवी बाजू आहे; सामवेद हा त्याची डावी बाजू आहे; वेदाचा ब्राह्मण भाग हा त्याचें मध्य अंग आहे; व अथर्व वेद जणू त्याचें शेंपूट आहे. मनोमयकोशाचे आंत असलेल्या विज्ञानमयकोशाची आकृतीही मनुष्याच्या आकृतीप्रमाणेंच आहे; श्रद्धा ही त्याचें डोकें आहे; ऋत (म्हणजे शास्त्राप्रमाणें बुद्धीनें निश्चित केलेला अर्थ) हा त्याची उजवी बाजू आहे; सत्य (म्हणजे शरीरानें, मनानें व वाणीनें केलेलें कार्य) हें त्याची डावी बाजू आहे; समाधि ही त्याचें मध्य अंग आहे; महत्तत्व हें जणू त्याचें शेंपूट आहे; असें कल्पिलें आहे. विज्ञानमयकोशाच्या आंत असलेल्या आनंदमयकोशाची आकृतीही मनुष्याच्या आकृतीप्रमाणेंच आहे; प्रिय (ह्मणजे पुत्रादिक इष्टदर्शनापासून झालेला आनंद) हें त्याचें डोकें आहे; मोद (ह्मणजे इष्ट वस्तु मिळाल्यानें होणारा हर्ष) हा त्याची उजवी बाजू आहे; प्रमोद (ह्मणजे उत्कृष्ट हर्ष) हा त्याची डावी बाजू आहे; आनंद हा त्याचें मध्य अंग आहे; परब्रम्ह हें जणू त्याचें शेंपूट आहे; असें कल्पिलें आहे. ह्याप्रमाणें ऐकून शिष्य गुरूला असे प्रश्न विचारतो कीं, अज्ञानी मनुष्य मेल्यावर ब्रह्माकडे जातो किंवा नाहीं? आणखी ज्ञानी मनुष्य मेल्यावर त्यास ब्रम्ह प्राप्त होतें किंवा नाहीं? तेव्हां अज्ञान्यास ब्रह्म प्राप्त होत नाहीं व ज्ञान्यासच प्राप्त होतें असें उत्तर ह्या पुढील ग्रंथांत दिलें आहे.

परब्रम्हाला असें वाटलें कीं, माझीं नामें व रूपें स्पष्ट होऊन मीं उत्पन्न व्हावें. असें वाटल्यावर त्यानें सर्व जगत उत्पन्न करून त्यांत प्रवेश केला. ब्रह्म हें आनंदाचें कारण आहे. तेंच ब्रह्म लोकांना आपआपल्या पुण्याप्रमाणें सुख देतें. जो कोणी साधन करणारा विकाररहित व ज्यास आधार नाहीं असें जें ब्रह्म तें व मीं एक आहोंत असें चिंतन करितो तो भयरहित होतो. ब्रह्माहून मी निराळा आहें असें जो समजतो त्यास भय प्राप्त होतें. ब्रम्हाच्याच भयानें वायु, सूर्य, अग्नि, इंद्र व मृत्यु हे आपआपलीं कामें करितात.

ह्यापुढें आनंदाविषयीं विचार केला आहे तो येणेंप्रमाणें:—जो सार्वभौम राजा शरीरसंपत्तीनें सदृढ, उपभोगाच्या साधनांनीं परिपूर्ण व

शत्रुरहित, असा आहे त्यास जो आनंद होतो त्याच्या शंभरपट आनंद मनुष्यगंधर्वांना होतो. मनुष्यगंधर्वांच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद देवगंधर्वांनां होतो. देवगंधर्वांच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद पितरांना होतो. पितरांच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद आजानज (म्ह० देवविशेष) ह्यांना होतो. आजानजांच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद कर्मदेवांना होतो. कर्मदेवांच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद देवांनां होतो. देवांच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद इंद्रास होतो. इंद्राच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद ब्रृहस्पतीस होतो. ब्रृहस्पतीच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद विराटनामक ब्रह्मदेवाला होतो. विराटनामक ब्रह्मदेवाच्या आनंदाच्या शंभरपट आनंद हिरण्यगर्भनामक ब्रम्हदेवाला होतो.

ज्यानें आकाशादिक सृष्टि उत्पन्न करून त्यांत प्रवेश केला आहे तो, व जो सूर्यांत आहे तो, हे दोघे एकच आहेत. असें जो जाणतो तो अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व आनंदमय हे पांच कोश उत्तम प्रकारें जाणतो. ज्या आनंदरूप ब्रम्हापासून मनासहवर्तमान वाणी परततात तें ब्रम्ह जो जाणतो त्यास कशाचेंही भय वाटत नाहीं. जो असें जाणतो तो पुण्य व पाप हीं ब्रम्हाहून निराळीं नाहींत असें समजतो. येणेंप्रमाणें ह्या उपनिषदांत कथन केलें आहे.

ब्रम्हवल्लीप्रतिपाद्यो विषयः

(द्वैतमते)

ब्रह्मविद्यां वक्तुं मध्यागतविघ्नपरिहाराय ब्रह्मा शांतिं पठति । तत इदं प्रतिपाद्यते । परब्रह्मवित् परं ब्रह्माप्नोति । तत्परंब्रह्म किं लक्षणकं । कुत्र च तद्वेदनं किं हृदि तदन्यत्र वा । का च तत्प्राप्तिः किं तदैक्याप-त्तिरूपा तत्समीपं प्राप्य भोगानुभवरूपा वा । एतच्छंकात्रयं प्रति तदु-त्तरत्वेन ऋक्मंत्रवर्णरूपा सत्यमित्यादिना विपश्चितेत्यंतेन उक्ता । तत्राद्यप्रश्नोत्तरं सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेति ब्रह्मणो लक्षणं । योऽधिकारी हृद-यगुहायां दहराकाशे निहितं सत्यत्वादिविशिष्टं परं ब्रह्म वेद स ब्रह्मविद-धिकारी स्वयोग्यानंदादीन् विरिंचेन परब्रह्मणा वा सह भुंक्त इति द्विती-यतृतीयप्रश्नयोरुत्तरं ॥

अथ सृष्टिप्रकारः । परमात्मन आकाशः समुत्पन्नः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधी-भ्योऽन्नं । अन्नात्पुरुषः । अत्र आकाशादिपुरुषांतशब्दैर्भूतं भूताभि-मानी भूताभिमानिनो देहस्तदंतर्नियामको हरिश्चेति चत्वारश्चत्वारो ग्राह्याः। जीवस्य दृश्यमाने शरीरे स्थिते योऽनिरुद्धनामको भगवान् स अन्नमयः। तस्मिन्ननिरुद्धनामके परमात्मनि प्रद्युम्ननामको यो भगवान् विद्यते सः प्राणमयः । तस्मिन् प्रद्युम्ननामके परमात्मनि यः संकर्षणनामको भगवान् विद्यते स मनोमयः । तस्मिन् संकर्षणनामके परमात्मनि यो वासुदेवनामको भगवान् स विज्ञानमयः । तस्मिन् वासुदेवनामके परमा-त्मनि यो नारायणनामा भगवान् स आनंदमयः । एवमन्नमयादीनां पंचानामपि ब्रम्हत्वमेव न जीवत्वं ॥

अज्ञानिनो ब्रह्म नैवाप्नुवंति ज्ञानिनएव ब्रह्माप्नुवंति । तत्राप्यखिलापि ज्ञानिनो ब्रह्माप्नुवंति न केचिदेव । तत्रापि सर्वे ज्ञानिनो न सम्यक् ब्रह्म समाप्नुयुः । किंतु सम्यक् प्राप्तिर्विरिंचस्यैव सर्वदा अन्येषां तारतम्येन त-त्प्राप्तिः । इदानीं ब्रह्मज्ञान्येवैतदवाप्नुत इत्युक्तं तत्र ब्रह्मज्ञानं नाम कीदृशं

विवक्षितमिति शंकायां जगत्स्रष्टत्वतत्प्रविष्टत्वसर्वदेवादिभयप्रदत्वमुक्तिदत्वादिना रूपेण ज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानं विवक्षितं ॥

अथ ब्रह्मणः सृष्टिकारणत्वरूपं माहात्म्यमुच्यते । प्रलयकालगो नारायणोऽहमादौ वासुदेवादिरूपेण प्रादुर्भवामि नियम्यं जगच्च स्यात् तदनंतरं सदादिशब्दवाच्यश्री ब्रह्मादिजगन्नियामकतयाऽहं बहुरूपः स्यामित्यकामयत । अनंतरं सः प्रलयकालगो नारायणः स्वोदरस्थं जगद्ददर्श। स्वोदरस्थं जगदृष्ट्वा वासुदेवादिरूपोऽभवत् ।अनंतरमवांतरविशेषवदकरोत्॥

अधुना ब्रह्मणे जगत्प्रविष्टत्वमाहात्म्यं वर्ण्यते । जगन्नियामकतया स्वयमप्यनिरुद्धादिबहुरूपो भूत्वा सृष्टं जगदनुप्राविशत । परमात्मा प्रकृतिचतुर्मुखप्राणाख्यजगति स्थित्वा ततत्वे सति नियामकत्वाऽवाच्यत्वसर्वाधारत्वसर्वविज्ञानसाधुगुणस्वरूपनिमित्तैः । प्रकृत्यादिगततत्वादिप्ररकतया मुख्यतः सदादिशब्दवाच्योऽभवत् । सुवाच्यत्वान्निरुक्तं दौर्बल्येन सर्वाधारत्वाभावादनिलयनं असर्वज्ञत्वादविज्ञानं असाधुत्वादनृतं यज्जगत् तदंतर्गतो हरिरेव सदादिशब्दवाच्योऽभवत् सर्वत्र स्थितो हरिर्मंगलस्वरूपएव न तत्तल्लेपवान्॥

यदा एषोऽधिकारी अज्ञदृष्ट्यगोचरे जीवसंबध्यल्पज्ञानाल्पसुखादिरहिते साकल्येन वेदाप्रतिपाद्ये अपराश्रये निर्भयं यथास्यात्तथाऽपरोक्षज्ञानस्य स्थितिं लभते तदा अभयं हरिं मुक्त्या प्राप्नोति । यः जीवेषु युगपदनेकस्थानत्वेन भेददर्शनात् तदृष्टांतेन एतस्मिन् विष्णौ विश्वतैजसादिभगवद्रूपसमुदायेपि युगपत् दक्षिणाक्ष्यादिस्थानभेदेन भेदं अनुमिनोति तस्य तमआख्यं भयंकरं स्थानं भवति त्रैविद्यसंज्ञकस्य नित्यसंसारिरूपविदुषस्तदेवब्रह्मसंसारपरिवृत्तिलक्षणभयप्रदं भवति ।

भगवतो भयेन वातो भूततदभिमानी प्रवहः तृणपर्णादिसंमार्जनेन भूशुद्धिं करोति । तस्य भयेन सूर्य उदितो भूत्वा ध्वांतं विना पदार्थान् प्रकाशयति । तस्य भयेनाग्निश्चेंद्रश्चेत्युभौ पचनवर्षणरूपस्वस्वव्यापारं कुरुतः । तस्य भयेन च यमः प्रजासंयमनादिरूपे स्वव्यापारे धावति । एवं सर्वेपि देवा भगवतो भयेन स्वव्यापारान् कुर्वंति ॥

इदानीं ब्रम्हणस्तारतम्येन मुक्तानंदप्रदत्वमाहात्म्यं कथ्यते । यः पूर्वत्रेतायुगे वित्तपरिपूर्णपृथिवीपतिः भगवत्सामीप्यलक्षणं मोक्षवान् दुःखासंभिन्नत्वानित्यत्वादिदोषरहितैरानंदाद्यैर्गुणैर्युक्तः अधीति फलसंपूर्णः अतिशयेन निर्विकारः अतिशयेन बली स्यात् तस्य यावानानंदोऽस्ति तावानेव

मानुषआनंद एको ग्राह्यः । मानुषाणां ये शतसंख्याका आनंदाः तत्समाना मनुष्यगंधर्वाणामानंदाः । मनुष्यगंधर्वाणां ये शतसंख्याका आनंदाः तत्समानाः देवगंधर्वाणामानंदाः । देवगंधर्वाणां ये शतसंख्याकाआनंदाः तत्समानाः पितॄणामानंदाः । पितॄणां ये शतसंख्याका आनंदाः तत्समानाः आजानजानामानंदाः । आजानजानां ये शतसंख्याका आनंदाः तत्समानाः कर्मदेवानामानंदाः । कर्मदेवानां ये शतसंख्याका आनंदाः । तत्समानाः तात्विकानां देवानामानंदाः । तात्विकानां ये शतसंख्याका आनंदाः तत्समानाः दक्षस्यानंदाः । दक्षस्य ये शतसंख्याका आनंदाः तत्समानाः इंद्रस्यानंदाः। इंद्रस्य ये शतसंख्याका आनंदाः तत्समानाः रुद्रस्यानंदाः । रुद्रस्य ये शतसंख्याका आनंदाः तत्समानाः चतुर्मुखब्रम्हण आनंदाः ॥

यो मनुष्यादिअपकृष्टजीवेषु नियामकतया तिष्ठति यश्च आदित्याद्युत्कृष्टजीवेषु देवेषु नियामकतया तिष्ठति सः ब्रह्मादीनां स्वरूपानंदावाप्तिदाता विष्णुरेकएव । न तयोः परस्परं भेदो मंतव्यः । यः सर्वरूपेष्वभेदादिरूपभगवन्माहात्म्यस्य वेत्ता तथा नरादिब्रह्मांतानां भगवत्प्रसादादाविर्भूततरतमभावोपेतानंदस्य वेत्ता सः भोगेन प्रारब्धकर्मक्षपयित्वाऽनंतरं अस्माच्चरमत्वेन प्रसिद्धाच्छरीरात् हृदयाग्रज्वलनप्रकाशितनाडीद्वारा निष्क्रम्यार्चिरादिद्वारा यथायोग्यं कार्यमकार्यं च ब्रह्म प्राप्यावस्थितःसन् कार्यात्ययेध्यक्षेण ब्रह्मणासह अन्नमयनामकस्य भूम्यपगस्यानिरुद्धस्य समीपं गच्छति । अग्न्यादिषु स्थितस्य प्रद्युम्नस्य समीपं गच्छति । मनस्तत्वादिसंस्थस्य संकर्षणस्य समीपं गच्छति । महति स्थितस्य वासुदेवस्य समीपं गच्छति । अव्यक्तगतस्य नारायणस्य समीपं गच्छति । एवं पंचरूपिणं भगवंतं प्राप्य संसारभयरहितः सन् तिष्ठति ॥

अहं साधुकर्म नाकार्षं किं अहं पापं अकरवं किं येनैतादृशं पापफलं भुंजे इत्येवं रूपं पश्चात्तापजनितं भयं एतं मुक्तं न संतापयति।इदानीं प्रारब्धकर्मणां भोगेन क्षयेपि पूर्वार्जितानामप्रारब्धानां पुण्यपापरूपाणामनंतकर्मणां भावात् तेषां भोगेन न क्षयाच्च ज्ञानिनः कथं भगवत्प्राप्तिरिति न वक्तव्यं ।

यः उक्तप्रकारेण परमात्मापरोक्षज्ञानी सः अनिष्टं अप्रारब्धं यत्काम्यं पुण्यं तथाऽप्रारब्धं पापं चेत्येवमेते पुण्यपापे प्रियेष्वप्रियेषु च जहाति। अतः ज्ञानिनो भगवत्प्राप्तिर्युक्ता। एवं वेत्तुरपि तदेव फलं भवति। एवं प्रकारेण वरुणंप्रति तद्योग्यां रहस्यभूतां वा ब्रह्मविद्यां उपदिश्य ब्रह्मा उपसंहरति॥

ब्रह्मवल्लींतील विषय.

(द्वैतमतानें)

ब्रह्मविद्या सांगण्याकरितां मध्यें येणाऱ्या अडचणी दूर करण्यास्तव ब्रह्मदेव प्रथम शांति ह्मणतो. त्यानंतर ब्रह्मविद्या सांगतो ती येणें-प्रमाणें. जो परमात्म्याला जाणतो त्याला परमेश्वराची प्राप्ति होते. आतां त्या परमात्म्याचें लक्षण काय; त्याला कोठें ह्मणजे आपल्या हृदयांत किंवा दुसऱ्या ठिकाणीं जाणावयाचे; व त्याची प्राप्ति ह्मणजे काय तो व आपण एक होणें किंवा त्याच्याजवळ जाऊन आनंदाचा उपभोग घेत राहणें, ह्या तीन शंकांचीं उत्तरें देण्याकरितां " सत्यं " येथून " विपश्चिता " येथपर्यंतचा ऋङ्मंत्र उपनिषदाच्या मुळांत दि-लेला आहे. जें सत्य, ज्ञानस्वरूप, व अनंत आहे तें ब्रह्म [ह्मणजे परमात्मा] आहे हें परमात्म्याचें लक्षण पहिल्या शंकेचें उत्तर होय. जो अधिकारी सत्य इत्यादि गुणांनीं युक्त असलेला परमात्मा आपल्या हृदयांतील लहानशा आकाशांत आहे असें जाणतो तो परमात्मज्ञानी ब्रह्मदेव अथवा परमात्मा ह्याच्या सहवर्तमान आपल्या योग्यतेप्रमाणें आनंदाचा उपभोग घेतो, हें दुसऱ्या व तिसऱ्या शंकांचें उत्तर आहे.

आतां सृष्टि कशी उत्पन्न झाली हें सांगतो. परमात्म्यापासून आ-काश उत्पन्न झालें. आकाशापासून वायु, वायूपासून अग्नि, अग्नीपासून उदक, उदकापासून पृथ्वी, पृथ्वीपासून वनस्पती, वनस्पतीपासून अन्न, व अन्नापासून मनुष्य, ह्याप्रमाणें सृष्टि उत्पन्न झाली. येथें आकाश, वायु, अग्नि, उदक, पृथ्वी, वनस्पती, व मनुष्य ह्या शब्दांनीं पंचमहाभू-तें, त्यांच्या अभिमानी देवता, त्या देवतांचा देह, व त्या देहांत राहून नियमन करणारा हरी ह्याप्रमाणें च्यार च्यार घ्यावेत. जीवाचें जें शरीर दिसतें त्यांत असलेला अनिरुद्धनामक परमात्म्याचें रूप अन्नमय आहे. त्या अनिरुद्धनामक परमात्म्याच्या रूपांत जें परमात्म्याचें प्रद्युम्न-नामक रूप आहे तें प्राणमय आहे. त्या प्रद्युम्ननामक परमात्म्याच्या रूपांत जें परमात्म्याचें संकर्षणनामक रूप आहे तें मनोमय आहे. त्या

संकर्षणनामक परमात्म्याच्या रूपांत जें परमात्म्याचें वासुदेवनामक रूप आहे तें विज्ञानमय आहे. त्या वासुदेवनामक परमात्म्याच्या रूपांत जें परमात्म्याचें नारायणनामक रूप आहे तें आनंदमय आहे. ह्याप्रमाणें अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, व आनंदमय हीं पांचही ब्रह्माचींच रूपें असून जीवाचीं रूपें नव्हेत.

जे अज्ञानी आहेत त्यांना परमात्मा प्राप्त होत नाहीं, तर तो ज्ञात्यानांच प्राप्त होतो. ज्ञान्यांना परमात्मा प्राप्त होतो तो सर्व ज्ञान्यांना प्राप्त होतो, त्यामध्यें अमुक्यासच प्राप्त होतो असें नाहीं. ज्ञान्यांत तरी सर्वांना परमात्मा उत्तम प्रकारें प्राप्त होतो असें नाहीं, तर परमात्म्याची नेहमीं उत्तम प्रकारची प्राप्ति ब्रह्मदेवालाच होते, दुसऱ्यांना आपआपल्या योग्यतेप्रमाणें प्राप्ति होते. आतां ज्यांना परमात्म्याचें ज्ञान झालें आहे त्यांनाच तो प्राप्त होतो असें सांगितलें, तर परमात्म्याचें ज्ञान कोणत्या प्रकारचें व्हावें अशी शंका आल्यास, जग उत्पन्न करणें, त्यांत प्रवेश करणें, सर्व देवादिकांना आपल्या धाकांत ठेवणें व मुक्ति देणें इत्यादिक परमेश्वराचे गुण जाणणें हेंच परमात्म्याचें ज्ञान असें समजावें.

आतां परमात्म्याचें जगत उत्पन्न करण्याचें माहात्म्य सांगतो. प्रलयकालीं नारायणानें अशी इच्छा केली कीं, पहिल्यानें आपण वासुदेव इत्यादि रूपांनीं प्रगट व्हावें व नियमन करण्याजोगे जगत आपणास असावें, व त्यानंतर लक्ष्मी ब्रह्मदेव इत्यादिक जगताचे नियमन करण्यानें आपण बहुत रूपें धारण करावीत. नंतर त्या प्रलयकालच्या नारायणानें आपल्या पोटांतून जगत (कोष्टी किड्याप्रमाणें) उत्पन्न केलें, जगत उत्पन्न करून वासुदेव इत्यादि रूपें धारण केलीं. नंतर अवांतर पदार्थ उत्पन्न केले.

आतां परमात्म्याचें जगतांत प्रवेश करण्याचें माहात्म्य सांगतो. जगताचें नियमन करण्याकरितां परमात्म्यानें स्वतःही अनिरुद्ध इत्यादिक अनेक रूपें धारण करून सृष्टींत प्रवेश केला. लक्ष्मी, ब्रह्मदेव, मुख्य प्राण ह्यांच्यामध्यें सर्वांत व्याप्त असून त्यांचें नियमन करणें, शब्दांनीं वर्णन करण्याजोगें नसणें, सर्वांचा आश्रय असणें, सर्व जाणणें, सर्व चांगले गुण आपणामध्यें असणें, हे गुण आहेत. लक्ष्मी इत्यादिकांच्या ठिकाणीं परमात्मा राहून ह्या गुणांचें नियमन करीत अस.

ह्यामुळें त्यन्, अनिरुक्त, निलयन, विज्ञान, सत्, हे शब्द मुख्यत्वेंकरून परमात्म्यास लागू झाले. सहज वर्णनीय असल्यामुळें निरुक्त, दुर्बळतेच्या कारणानें सर्वांचा आधार नसण्यामुळें अनिलयन, सर्व न जाणण्यामुळें अविज्ञान, चांगलें नसण्यामुळें अनृत, असें जें जगत त्यांत असलेला परमात्माच सत् इत्यादि शब्दांनीं वाच्य झाला. सर्वत्र ठिकाणीं असलेल्या परमात्म्यास अमंगल पदार्थांचा लेप नसून तो मंगलस्वरूपच आहे.

जेव्हां कोणी योग्य मनुष्यास, अज्ञानी लोकांस न दिसणारा, जीवाचे अल्पज्ञान व अल्पसुख ह्यांनीं रहित, वेद ज्याचे पूर्णपणें वर्णन करूं शकत नाहींत, ज्यास दुसऱ्याचा आश्रय नाहीं, अशा परमेश्वराचें ज्ञान खात्रीनें होतें, तेव्हां त्यास मुक्ति होऊन तो भयरहित परमात्म्याजवळ जातो. जीव एकच वेळीं निरनिराळ्या ठिकाणीं राहात असल्यामुळें जसे ते परस्पराहून भिन्न आहेत, तसे विश्वतैजस इत्यादि हीं परमात्म्याचीं रूपें एकाच वेळीं अनुक्रमें उजवा डोळा गळा इत्यादि ठिकाणीं राहात असल्यामुळें तीं परस्पराहून भिन्न आहेत असें जो जाणतो त्यास अंधंतमनामक भयंकर नरक प्राप्त होतो. तिन्ही वेद पढून संशयांत राहाणारे अशा त्रैविद्यसंज्ञक लोकांस तोच परमात्मा संसारभयांत ठेवितो. परमात्म्याच्या भयानें वारा व त्याची अभिमानी देवता प्रवह हे कचरा काढून पृथ्वी साफ करितात. त्याच्याच भयानें सूर्य उगवून अंधार नाहींसा करून सर्व पदार्थांना प्रकाशित करितो. त्याच्याच भयानें अग्नि व इंद्र हे दोघे अनुक्रमें पाचन व वर्षण हे व्यापार करितात. आणखी त्याच्याच भयानें यम लोकांचें नियमन करण्याला प्रवृत्त होतो. ह्याप्रमाणें परमात्म्याच्या भयानें सर्वही देव आपले व्यापार करितात.

आतां परमात्म्याचे दुसऱ्यांना त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें आनंदरूप मुक्ति देण्याचें माहात्म्य सांगतो. त्रेतायुगांत संपत्तीनें भरलेल्या पृथ्वीचा राजा असून परमात्म्याच्या जवळ असणें अशी मुक्ति मिळालेला, ज्यांत दुःखाचा लेश नसून अशाश्वतपणा इत्यादि दोष नाहींत अशा प्रकारचे आनंद इत्यादि गुणांनीं युक्त, अध्ययनाचें फळ ज्यास पूर्णपणें मिळालें आहे, ज्यास कशानेंही विकार होत नाहीं, अतिशय बळकट, अशा

मनुष्यास जेवढा आनंद असतो तेवढा आनंद, इतर आनंद मोजण्याचें एक माप आहे अशी कल्पना केली, तर मनुष्याचे असे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून मनुष्यगंधर्वांचा एक आनंद होतो. मनुष्यगंधर्वांचे जे शंभर आनंद ते मिळून देवगंधर्वांचा एक आनंद होतो. देवगंधर्वांचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून पितरांचा एक आनंद होतो. पितरांचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून आजानज देवांचा एक आनंद होतो. आजानज देवांचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून कर्मदेवांचा एक आनंद होतो. कर्मदेवांचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून तात्विकदेवांचा एक आनंद होतो. तात्विकदेवांचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून दक्षाचा एक आनंद होतो. दक्षाचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून इंद्राचा एक आनंद होतो. इंद्राचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून रुद्राचा एक आनंद होतो. रुद्राचे जे शंभर आनंद ते सर्व मिळून ब्रह्मदेवाचा एक आनंद होतो.

मनुष्यें इत्यादिक कनिष्ठ जीवांमध्यें जो नियमन करणारा आहे व जो सूर्य इत्यादि श्रेष्ठ जीवांमध्यें जो नियमन करणारा आहे, हे दोघेही एकच असून ब्रह्मदेव इत्यादिकांना स्वरूपानंदरूप मुक्ति देणारा असा विष्णूच आहे. परमात्म्याचे सर्व रूपांमध्यें अभेद आहे असें जो जाणतो, व तसेंच मनुष्यापासून ब्रह्मदेवापर्यंत परमात्म्याच्या प्रसादानेंच त्यांच्या योग्यतेनुसार आनंद त्यास प्राप्त होतो असें जाणतो, तो प्रारब्ध कर्मे उपभोगानें संपवून ह्या शेवटच्या देहांतून हृदयाच्या टोंकाजवळील ज्योतीच्या प्रकाशानें सुषुम्ना नाडीच्या द्वारानें बाहेर निघून आर्चिरादिक मार्गानें आपल्या योग्यतेनुसार ब्रह्मदेव अथवा परमात्मा ह्यांजकडे जाऊन व तेथें राहून प्रलयकालीं ब्रह्मदेवासहवर्त्तमान अन्नमयनामाच्या पृथ्वी व उदक ह्यांच्यामध्यें असलेल्या अनिरुद्धाच्या जवळ जातो; अग्नि इत्यादि ह्यांच्यामध्यें असलेल्या प्रद्युम्नाच्या जवळ जातो; मन इत्यादि ह्यांच्यामध्यें असलेल्या संकर्षणाच्या जवळ जातो; महत्तत्वामध्यें असलेल्या वासुदेवाजवळ जातो; प्रकृतीमध्यें असलेल्या नारायणा जवळ जातो. ह्याप्रमाणें परमात्म्याच्या पांची रूपांचें प्रत्यक्ष दर्शन होऊन संसारभयरहित होऊन राहातो.

मीं पुण्य केलें नाहीं काय, मीं पाप केलें आहे काय, आणि तणें-

करून मला वाईट फळ प्राप्त झालें काय, अशा प्रकारच्या पश्चात्तापानें उत्पन्न होणारी भीति मुक्त मनुष्याला संतप्त करीत नाहीं. आतां जर अशी शंका येईल कीं, जरी उपभोगानें प्रारब्धकर्मांचा क्षय झाला तरी पूर्वी संपादिलेली अप्रारब्ध अशीं पुण्यें व पापें अनंत असल्यामुळें, व त्यांचा उपभोगानें नाश होण्याचा संभव नसल्यामुळें, ज्ञान्याला परमात्मा कसा प्राप्त होईल, तर असें मनांत आणूं नये. जो येथें सांगितल्याप्रमाणें परमात्म्यास प्रत्यक्ष जाणतो, त्या ज्ञान्याचें अनिष्ट व अप्रारब्ध असें पुण्य, व पूर्वसंचित पाप, हीं दोन्हीं अनुक्रमें त्याचे मित्र व शत्रु ह्यांजकडे जातात, ह्मणून ज्ञान्याला परमात्मा प्राप्त होणें योग्य आहे. ह्याप्रमाणें जाणणाऱ्यासही तसेंच फळ प्राप्त होतें. ह्याप्रकारें वरुणाला गुप्त ब्रह्मविद्या (किंवा त्याला योग्य अशी ब्रह्मविद्या) सांगून ब्रह्मदेव ग्रंथ संपवितो.

तैत्तिरीयोपनिषत्.

ब्रह्मवल्ली.

हरिः ॐ ॥ सहनाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अद्वैतटीका—श्रीपरब्रह्मणे नमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याप्राप्त्युपसर्गोपशमनार्थां शांतिः पठ्यते ॥ सहनाववत्विति ॥ **नौ** शिष्याचार्यौ **सह** एव **अवतु** रक्षतु । **नौ सह भुनक्तु** भोजयतु । **वीर्यं** विद्यानिमित्तं सामर्थ्यं **सह करवावहै** निर्वर्त्तयावहै । **नौ** आवयोः **अधीतं तेजस्वि** अर्थज्ञानयोग्यं **अस्तु । मा विद्विषावहै** विद्वेषं मा आपद्यावहै[1] । **शांतिः शांतिः शांतिः**[2] ॥

अर्थ—श्री परब्रह्माला नमस्कार असो. गुरूला नमस्कार असो. [पुढें जी ब्रह्मविद्या सांगावयाची आहे तिला विघ्नें न येण्याकरितां शांतीचा मंत्र ह्मणतों.] ब्रह्म आह्मां गुरुशिष्यांचें रक्षण बरोबर करो. आह्मां दोघांना ब्रह्मविद्येपासून उत्पन्न होणारे फलाचा भोग बरोबर करवो. विद्येपासून आह्मी दोघे बरोबरच पराक्रम करूं. आमचें दोघांचें अध्ययन चकचकीत (म्ह० अर्थ समजण्याजोगें) असो. गुरुशिष्य ह्यांच्या बेसावधपणानें घडलेल्या अन्यायांपासून द्वेष उत्पन्न न होवो. शांत असो ; शांति असो ; शांति असो.

द्वैतटीका—श्रीवेदव्यासाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ ब्रह्मविद्यां वक्तुं मध्यागतविघ्नपरिहारार्थं वेदपुरुषः शांतिं पठति ॥ सहनाविति ॥ **नौ** गुरुशिष्यौ **सह** एकदैव **अवतु**[3] प्रविशतु आवयोः सन्निधीयतामित्यर्थः[4] ।

---

१ विद्याग्रहणनिमित्तं शिष्यस्याचार्यस्य वा प्रमादकृतादन्यायाद्विद्वेषः प्राप्तस्तच्छमनायेयमाशीः

२ त्रिर्वचनमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकतापत्रयोपशांतये

३ अवरक्षणगतिकांतिप्रवेश इत्यादि धातुपाठः

४ अथवा सः मित्रादिः नौ गुरुशिष्यौ विघ्नान् परिहृत्य अवतु रक्षतु हेति मित्रादेः रक्षणे सामर्थ्यमस्तीति प्रसिद्धामिति दर्शयति

नौ गुरुशिष्यौ **सह** एव साकमेव **भुनक्तु**[1] अन्नादिदानेन पालयतु[2] व्याख्यानविषये **वीर्यं** सामर्थ्यं **सह करवावहै** साकं आचराव । **तेजस्विनौ** वर्चस्विनौ आवां भवाव । **अधीतं** आवयोः अध्ययनं **अस्तु** फलप्रदमस्तु । यद्वा **नौ** आवाभ्यां **अधीतं** अध्ययनं **तेजस्वि अस्तु** । **मा विद्विषावहै** विद्याग्रहणनिमित्तं शिष्यस्य गुरोर्वा प्रमादकृतापराधात्प्राप्तं विद्वेषं नैव करवाव । **ॐ** ॐ पदवाच्येन विष्णुना **शांतिः** अस्तु **शांतिः** अस्तु **शांतिः** अस्तु[3] ।

अर्थ–लक्ष्मीनारायणास नमस्कार असो. **गुरूला नमस्कार** असो. [ब्रम्हसंबंधीं ज्ञान सांगण्याकारितां मध्यें येणाऱ्या अडचणी दूर करण्यास्तव शांति ह्मणतो.] आम्हां गुरुशिष्यांसन्निध (परमात्मा) एकाच वेळीं येवो ; आम्हां गुरुशिष्यांना (परमात्मा) एकाच वेळीं अन्नादिक देऊन रक्षण करो ; ब्रम्हविद्येच्या व्याख्यानाविषयीं आम्ही उभयतां बरोबरच बळ लावूं ; आम्ही उभयतां वर्चस्वी होऊं ;[4] आम्हां उभयतांचें अध्ययन फल देणारें होवो ; ब्रम्हविद्या शिकण्याच्या संबंधानें शिष्याकडून अथवा गुरूकडून बेसावधपणानें घडणाऱ्या अपराधांपासून जो द्वेष उत्पन्न होतो तो आम्ही उभयतां न करो. ॐ ह्या प्रणवानें सांगितलेल्या परमात्म्याकडून शांति असो, शांति असो, शांति असो.[5]

ॐ ब्रम्हविदाप्नोति परम् ॥ तदेषाऽभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रम्ह ॥ यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह । ब्रम्हणा विपश्चितेति ॥

---

१ भुजपालनाभ्यवहारयोः

२ व्याख्यानेन जनितमौक्तानंदं भोजयत्विति वा

३ दिव्यांतरिक्षभौमानिष्टनिरासाय शांतिरित्यस्य त्रिरुक्तिः । यद्वा आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानिष्टनिरासाय त्रिरुक्तिः ॥

४ किंवा आह्मीं केलेलें अध्ययन तेजस्वी असो.

५ शांति असो असें तीनदां म्हणण्याचें कारण स्वर्ग, आकाश आणि भूमि ह्या तिन्हींसंबंधीं किंवा आध्यात्मिक, आधिभौतिक आणि आधिदैविक ह्या तिन्हींसंबंधीं अरिष्टें नाहींशीं व्हावींत.

अद्वैतटीका–अशेषोपद्रवबीजस्याज्ञानस्य निवृत्यर्थं विधूतसर्वोपाधिविशेषात्मदर्शनार्थमिदमारभ्यते ॥ ब्रम्हविदिति ॥ **ब्रम्हवित्** बृहत्तमत्वाद्ब्रम्ह वक्ष्यमाणलक्षणं तद्वेत्ति विजानातीति **परं** निरतिशयं ब्रम्ह **आप्नोति** अविद्यया विस्मृतं पुनः प्राप्नोतीत्यर्थः । **सत्यं** यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति तत्सत्यं तादृशं **ज्ञानं** अवबोधस्वरूपं **अनंतं** लौकिकज्ञानवदंतवत्वरहितं **ब्रम्ह यः गुहायां** बुद्धौ **परमे** प्रकृष्टे **व्योमन्** व्योम्नि अव्याकृताख्ये आकाशे **निहितं** स्थितं **वेद** विजानाति **सः विपश्चिता** मेधाविना सर्वज्ञेनेतियावत् **ब्रम्हणा** ब्रम्हस्वरूपेण **सर्वान्** निर्विशेषान् **कामान्** भोगान् **सह** युगपत् **अश्नुते** भुंक्ते **इति** तत् तस्मिन्नेव ब्राम्हणवाक्योक्तेर्थे एषा ऋक् अभ्युक्ता आम्नाता ॥

अर्थ–[सर्व उपद्रवाचें मूळ जें अज्ञान तें घालविण्याकरितां आणि निरुपाधिक आत्म्याचें ज्ञान होण्याकरितां ह्या ब्रह्मवल्लीचा आरंभ करितो]. अतिशय मोठें व पुढें सांगितलेल्या लक्षणानें युक्त अशा ब्रह्माला जो जाणतो तो, ज्याहून दुसरें कांहीं श्रेष्ठ नाहीं व ज्याला अज्ञानानें पूर्वी विसरला होता अशा ब्रह्माला जाणतो. ज्या वस्तूचें जें रूप निश्चित केलें असतां तें रूप ढळत नाहीं ती वस्तु सत्य होय. सत्य, ज्ञानस्वरूप आणि लोकांच्या ज्ञानाप्रमाणें नाश न पावणारें असें ब्रह्म बुद्धींतील विकाररहित आकाशांत आहे असें जो जाणतो, तो सर्वज्ञ ब्रह्मरूपानें सर्व इष्ट पदार्थांचा उपभोग घेतो असें " ब्रह्मविदाप्नोति " ह्या वाक्यांत सांगितलेल्या गोष्टीविषयीं " सत्यं ज्ञानं इ० " ही ऋचा सांगितली आहे.

द्वैतटीका–प्रधानब्रह्मविद्यामाह ॥ ब्रम्हविदिति ॥ **ब्रम्हवित्** परब्रह्मज्ञानी **परं** परब्रह्म **आप्नोति** परब्रह्माप्तिकामः परब्रह्म विद्यादित्यर्थः । तत्र किं लक्षणकं ब्रह्म कथंच तद्वेदनं नहि ब्रह्मपदेन प्रतीतस्यापरिच्छिन्नस्य साक्षात्कारो युक्तः कीदृशीच तत्प्राप्तिर्या ज्ञानसाध्या सर्वगतत्वेन नित्यप्राप्तत्वादित्युत्पन्नशंकात्रयं तादित्यादिना इतीत्यंतेन परिहरति । योवेदेति ॥ अपरिच्छिन्नपरिमाणस्यापि स्वशक्त्या भक्तानुकंपया **गुहायां** हृदये **परमे** उत्कृष्टे **व्योमन्** व्योम्नि आकाशे हृत्कर्णिकाया इतियावत्

१ सयोहवै तत्परमं ब्रम्ह वेद ब्रम्हैव भवतीति श्रुत्यंतरं

२ एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेति श्रुत्यंतरं

निहितं जीवोपकारिकार्यकारणप्रेरकतया स्थितं **सत्यं**[1] सत् जन्म जीवनं प्रवर्तनं नाशंच यापयतीति जगतः स्रष्टृचेष्टकसंहार्त्रित्यर्थः **ज्ञानं** सर्वविषयकज्ञानस्वरूपं **अनंतं** देशकालगुणापरिच्छिन्नं । सत्यत्वं ज्ञानत्वं अनंतत्वंच प्रत्येकं ब्रह्मणो लक्षणं ज्ञेयं अवश्यज्ञातव्यत्वा-दुक्तानि त्रीणि लक्षणानि । एतल्लक्षणत्रयविशिष्टं **ब्रम्ह** परब्रह्म परमात्मानं यः अधिकारी **वेद** जानाति **सः** अधिकारी **विपश्चिता** सर्वज्ञेन **ब्रम्हणा** परमात्मना विरिंचेन वा **सह सर्वान्** स्वयोग्यान् संपूर्णान् **कामान्** भोगान् **अश्नुते** भुंक्ते । ब्रह्मणासह तदधीनतया सुखभोगएव तत्प्राप्तिरिति तदभिप्रायः ॥ **इति एषा ऋक् तत्** आशंकात्रयं प्रति-तत्समाध्यर्थं **अभ्युक्ता** कथिता ॥ अत्र सत्यंज्ञानमित्यनेन ब्रह्म किं लक्षणकमित्याशंकापरिहारः । गुहानिहितं वेद इत्यनेन कथंच तद्वेदनमि-त्यस्य परिहारः । सोश्नुते इत्यादिना कीदृशोच तत्प्राप्तिरित्यस्य परिहार इत्यवगंतव्यं ॥

अर्थ–[मुख्य ब्रह्मविद्या सांगतो.] ब्रह्म (म्हणजे परमेश्वर) जाणणाऱ्याला मोक्ष प्राप्त होतो. [ब्रह्माचें लक्षण काय ? तें कसें जाणावें? कारण ब्रम्ह शब्दानें सांगितलेल्या अमर्यादित वस्तूचा साक्षात्कार संभवत नाहीं. आणखी ब्रह्म सर्वव्यापक असल्यामुळें तें नेहमीं आपल्या जवळ आहेच. असें असतां ज्ञानापासून ब्रह्माची जी प्राप्ति व्हावयाची ती कशी? ह्या तीन शंका उत्पन्न होतात; त्यांचा परिहार करितो.] जरी ईश्वर अमर्याद आहे तरी आपल्या शक्तीनें व जीवावर असलेल्या-प्रेमानें व प्रेम असल्यामुळें दयेनें हृदयांतील उत्कृष्ट आकाशांत म्हणजे हृदयाचे कळीच्या टोंकास जीवाचे कल्याणार्थ कार्य व कारण ह्यांची प्रेरणा करीत राहिलेलें सत्य म्हणजे उत्पत्ति, स्थिति, प्रवर्तन, व नाश हीं करणारें ज्ञान म्हणजे सर्व पदार्थांविषयीं जें ज्ञान तद्रूप ; अनंत म्हणजे देश, काल व गुण ह्यांनीं अपरिमित ; अशा तीन लक्षणांनीं युक्त असें परब्रम्ह जो जाणतो तो सर्वज्ञ परमात्म्यासहवर्तमान (अथवा ब्रम्हदेवा-सहवर्तमान) आपणास योग्य अशा सर्व इच्छित विषयांचा उपभोग

---

१ सत् सद्भावं जन्म यापयतीति यातेरंतर्णीतण्यर्थस्यातोनुपसर्गेकइति क-प्रत्यये आतोलोपइटिचेत्याकारलोपे अयस्मयादीनीति भसंज्ञायांमपदत्वेन जस्त्वाभावतया सत्यमिति रूपं

घेतो. ह्याचें तात्पर्य असें आहे कीं, ब्रम्हासहवर्तमान त्याच्या आधीन राहून सुखाचा उपभोग घेणें हीच परब्रम्हाची प्राप्ति होय. ह्याप्रमाणें ही ऋचा पूर्वी आलेल्या तीन शंकांचें समाधान करण्याकरितां सांगितली आहे. येथें असें लक्षांत आणावें कीं, ब्रम्हाचें लक्षण काय ह्या शंकेचें समाधान करण्यास्तव ब्रम्ह सत्य, ज्ञानस्वरूप व अनंत आहे, असें सांगितलें ; ब्रम्हास कोठें जाणावें ह्या शंकेचें समाधान करण्यास्तव ब्रम्ह हृदयगुहेंत आहे असें जाणावें म्हणून सांगितलें; ब्रम्हाची प्राप्ति कोणते प्रकारें होते ह्या शंकेचें समाधान करण्यास्तव जीव ब्रम्हाबरोबर सुखाचा अनुभव घेतो असें सांगितलें.

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतः । रेतसः पुरुषः । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः । तस्येदमेव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयमुत्तरः पक्षः अयमात्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अद्वैतटीका–**तस्मात्** मूलवाक्योक्तात् **एतस्मात् आत्मनः** आत्मस्वरूपात् **आकाशः** शब्दगुणोवकाशकरः **संभूतः** समुत्पन्नः **वै** निश्चयेन । **आकाशात्** स्वेन स्पर्शगुणेन पूर्वेण कारणगुणेन शब्देनच द्विगुणः **वायुः** संभूतः । **वायोः** स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्यां शब्दस्पर्शाभ्यां त्रिगुणः **अग्निः** संभूतः **अग्नेः** स्वेन रसगुणेन पूर्वैश्च शब्दस्पर्शरूपैश्चतुर्गुणाः **आपः** संभूताः । **अद्भ्यः** स्वेन गंधगुणेन पूर्वैः शब्दस्पर्शरूपरसैः पंचगुणा **पृथिवी** संभूता । **पृथिव्याः ओषधयः** संभूताः । **ओषधीभ्यः अन्नं** संभूतं । **अन्नात्** रेतोरूपेण परिणतात् **पुरुषः** शिरःपाण्याद्याकृतिमान् संभूतः । **सः एषः पुरुषः अन्नरसमयः** अन्नरसविकारः **वै** निश्चयेन ॥ **तस्य** अन्नरसमयस्य पुरुषस्य **इदं** प्रसिद्धं **एव**

१पुरुषत्वे वा विस्तरात्मा सहि विज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेदश्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीक्षतीत्येवं संपन्नो थेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिज्ञानमितिश्रुतिः

शिरः । **अयं** प्रसिद्धः पूर्वाभिमुखस्य दक्षिणो बाहुः **दक्षिणः पक्षः** । **अयं** प्रसिद्धः सव्यो बाहुः **उत्तरः पक्षः** । **अयं** अंगानां मध्यमो भागः **आत्मा** । **इदं** नाभेरवस्ताद्यदंगं तत् **पुच्छं** अधोवलंबनसाम्यात् पुच्छमिव **प्रतिष्ठा** प्रतितिष्ठत्यनयेति । **तत्** तस्मिन्नेव ब्राम्हणवाक्योक्तार्थे **अपि एषः** अन्नमयात्मप्रकाशकः **श्लोकः** मंत्रः **भवति** इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अर्थ—वरील वाक्यांत सांगितलेल्या आत्म्यापासून आकाश उत्पन्न झालें. आकाशाचा धर्म शब्द उत्पन्न करणें व पोकळी असणें हा आहे. आकाशापासून वायु उत्पन्न झाला. वायूंत स्वतःचा स्पर्श हा गुण असून, शिवाय आकाशाचा शब्द करण्याचा गुण आहे. वायूपासून अग्नि उत्पन्न झाला. अग्नीमध्यें स्वतःचा रंग हा गुण असून शिवाय आकाशाचा शब्द करण्याचा गुण व वायूचा स्पर्श हा गुण ह्याप्रमाणें तीन गुण आहेत. अग्नीपासून पाणी उत्पन्न झालें. पाण्यांत स्वतःचा रस हा गुण असून, शिवाय पूर्वीचे शब्द, स्पर्श व रूप ह्याप्रमाणें चार गुण आहेत. पाण्यापासून पृथ्वी उत्पन्न झाली. पृथ्वींत स्वतःचा गंध हा गुण असून, पूर्वीचे गुण शब्द, स्पर्श, रूप व रस ह्याप्रमाणें पांच गुण आहेत. पृथ्वीपासून वनस्पति उत्पन्न झाल्या. वनस्पतींपासून अन्न उत्पन्न झालें. अन्नाचें रेत बनून त्यापासून हात, पाय, डोकें, अशा आकृतीचा मनुष्य उत्पन्न झाला. अशा प्रकारें उत्पन्न झालेला मनुष्य हा अन्नाचा परिणाम आहे हें उघड आहे. ह्याचें (आपणास जें दिसतें) हेंच डोकें आहे, त्याची (पूर्वेकडे तोंड करून उभें राहिलें असतां जो हात दक्षिणेकडे होतो) ही उजवी बाजू आहे, (जो हात उत्तरेकडे होतो) ही डावी बाजू आहे. हा (ह्मणजे अंगाचा मध्यभाग) आत्मा[1] आहे. हें (ह्मणजे बेंबीच्या खालचा भाग) खालीं लोंबणारें शेंपूट आहे. त्याच्या आधारानें मनुष्य असतो. ह्याविषयीं (ह्मणजे ब्राह्मण[2] वाक्यांत सांगितलेल्या अन्नमयकोशासंबंधीं) पुढील मंत्र आहे. हा पहिला अनुवाक ॥ १ ॥

---

१ मध्यं ह्येषामंगानामात्मेति श्रुतिः

२. ब्राम्हण व मंत्र असे वेदाचें दोन भाग आहेत.

टीका–पंचमहाभूतानामेव जगज्जन्मकारणत्वादित्यत: तेषामपि ब्रह्मैव कारणं तदंतर्गत तत्सत्तादेप्रदं चेतिभावेन सत्यपदोक्तं जगत्कारणत्वं विवृणोति ॥ तस्मादिति ॥ **तस्मात्** ब्रह्मविदाप्नोतिपरमिति परप्राप्तिकामेन ज्ञातव्यतयोक्तात् **एतस्मात्** सत्यत्वादिना लक्षितात् **आत्मनः** परमात्मनः **आकाशः संभूतः** जातः । अत्र प्रकरणे आकाशादिशब्दैः भूतं भूताभिमानीच तद्देहः तत्त्रितयांतर्गतो हरिश्चेति चत्वारश्चत्वारो ग्राह्याः । हरेस्तत्त्रितयांतर्गतिश्च तत्सत्ताशक्त्यादिप्रदत्वेनेति ज्ञेयं । संभूतपदोक्तं जन्मचयथा संभवं हरेरभिव्यक्तिः । अभिमानिनोऽभिमानस्तद्देहस्य भूतस्य परिणामइति ज्ञेयं ॥ चतुर्विधं तु **आकाशात्** चतुर्विधः **वायुः** संभूतः चतुर्विधात् **वायोः** चतुर्विधः **अग्निः** संभूतः चतुर्विधात् **अग्नेः** चतुर्विधाः **आपः** संभूताः चतुर्विधाभ्यः **अद्भ्यः** चतुर्विधा **पृथिवी** संभूता चतुर्विधायाः **पृथिव्याः** चतुर्विधाः **ओषधयः** संभूताः चतुर्विधाभ्यः **ओषधीभ्यः** चतुर्विधं **अन्नं** संभूतं चतुर्विधात् **अन्नात् पुरुषः** पुरुषशब्दिनो देहस्तदभिमानी जीवस्तदुभयांतर्गतश्च हरिश्चेति त्रितयं संभूतं । एवं सत्यपदोक्तं जगज्जन्महेतुत्वं आत्मन इत्यादिप्रकरणेन समर्थ्य सत्यपदस्य सर्वजीवनहेतुत्वं संहर्तृत्वरूपमर्थद्वयं विवृणोति ॥ सवा

---

१ ज्ञानाधिकरणमात्मेति नैय्यायिकाः ॥ नांतःप्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिंत्यमव्यपदेश्यमेकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपंचोपशमं शांतं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंते स आत्मा सविज्ञेयइति मांडुक्योपनिषदि

२ आसमंतात्काशनादाकाशः ॥ शब्दगुणकमाकाशमिति नैय्यायिकाः

३ बलज्ञानिस्वरूपत्वाद्वायुः ॥ रूपरहितस्पर्शवान्वायुरिति नैय्यायिकाः

४ स्वतो न गच्छतीत्यगः तन्नयतीत्यग्निः ॥ उष्णस्पर्शवत्तेजइति नैय्यायिकाः

५ आपालनादापः ॥ शीतस्पर्शवत्यआपइति नैय्यायिकाः

६ पृथुत्वात्पृथिवी ॥ गंधवती पृथिवीति नैय्यायिकाः

७ उष्टानां शरीरे जाठराग्निना दह्यमानानामाश्रयत्वादोषधिः

८ अन्नसंस्थत्वादन्नविकारशरीरसंस्थत्वाद्वा अतृत्वाद्वोपजीव्यतयाऽद्यत्वाद्वाऽन्नं

९ पुरि शेतेऽसौ पुरुषः

१० अस्ति चैत्रइत्युक्ते जीवतीति प्रतीतेः शत्रंतस्य सदितिरूपं

११ षद्लृ विशरणगतीति धातोः भावेक्विंवंतत्वमुपेत्य सदिति रूपं ततश्चायमर्थः

एव पुरुषइति ॥ **सः** आत्मनइति सर्वभूतमूलकारणत्वेनोक्तः **वै** प्रसिद्धः **एषः** आकाशादिशब्दैः मुख्यवाच्यतया प्रकृतः **पुरुषः** जीवदेहस्थः पुरुषनामा हरिः **अन्नरसमयः** अन्नशब्दः भूतोपजीव्यत्वरूपाद्यत्वभूतात्तत्वरूपसंहर्तृत्वपरः अन्नेषु रसः सारः अन्नरसः तत्प्रचुरोन्नरसमयः सर्वोपजीव्यत्वसंहर्तृत्वाभ्यां निमित्ताभ्यां अन्नरसमयशब्दवाच्यः प्रकृतान्नविकारदेहस्थो-निरुद्धः ॥ अन्नमयकोशस्यस्यानिरुद्धस्यान्नरसमयशब्दवाच्यस्य शिरःप्रभृत्यवयवाएव स्थानानीत्याह ॥ तस्येदमेवशिरइति ॥ **तस्य** अन्नरसमयस्यानिरुद्धस्य **इदं एव** प्राकृतान्नविकारशरीरशिरएव **शिरः** । दृश्यमानजीवदेहशिरोंतस्तदावृततया स्थितत्वाद्धरेः शिरसः । **अयं** दृश्यमानान्नविकारदेहसंबंधी **दक्षिणः पक्षः** अन्नरसमयस्य दक्षिणबाहुः तदंतरस्ति । **अयं** दृश्यमानान्नविकारदेहसंबंधी **उत्तरः पक्षः** अन्नरसमयस्य वामबाहुः तदंतर्वर्तते । **अयं** जीवदेहमध्यः **आत्मा** अन्नरसमयस्य मध्यदेहः। **इदं** जीवदेहपादयोः **प्रतिष्ठा** स्थितिहेतुः **पुच्छं** अन्नरसमयस्य पादौ वर्तते । अन्नविकारदेहस्तदवयवाश्चानिरुद्धाधीना इतिभावः ॥ सत्यपदोक्तदृश्यजगज्जन्मस्थितिलयहेतुत्वरूपार्थत्रये श्लोकमुदाहरति ॥ तदप्येष श्लोकइति ॥ **तत्** तत्र उक्तेर्थे **एषः श्लोकः अपि भवति** । इतिप्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अर्थ–[ब्रम्ह जगताच्या उत्पत्तीचें कारण आहे असें सांगितलें. आतां जगताच्या उत्पत्तीचें कारण पंचमहाभूतेंही आहेत. म्हणून पंचमहाभूतांचे अंतर्गत राहून त्यांना जगत उत्पन्न करणें इत्यादिक शक्ति देणारें जें तें ब्रम्ह आहे असें सांगण्यास्तव सृष्टीच्या उत्पत्तीचें वर्णन करितो.] मोक्षप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्यानें जें जाणण्यास योग्य आहे असें पूर्वी सांगितलें त्या सृष्टिकर्त्या परमात्म्यापासून आकाश उत्पन्न झालें. येथें आकाश इत्यादि शब्दांनीं भूत, भूताभिमानी देवता, त्या देवतेचा देह, व ह्या तिहींमध्यें असलेला हरि, असे चार चार घ्यावेत. हरि त्या तिहींमध्यें शक्ति इत्यादि देणारा अशा रूपानें आहे असें जाणावें. " उत्पन्न झालें " म्हणजे जेथें जशी उत्पत्ति संभवेल तेथें तशी घ्यावी. म्हणजे उदाहरणार्थ आकाशांतील हरीचें रूप प्रगट होणें, आकाशाचे

१ वस्त्रप्रावृतजानुनि इदं जान्वाति निर्देशवदुच्चारेणायं निर्देशः

अभिमानी देवतेस आकाशाविषयीं अभिमान उत्पन्न होणें, त्या अभिमानी देवतेचा देह व भूताकाश हीं रूपें विकार होऊन बनणें, असें समजावें. चार प्रकारच्या आकाशापासून चार प्रकारचा वायु उत्पन्न झाला; चार प्रकारच्या वायूपासून चार प्रकारचा अग्नि उत्पन्न झाला; चार प्रकारच्या अग्नीपासून चार प्रकारचें उदक उत्पन्न झालें; चार प्रकारच्या उदकापासून चार प्रकारची पृथ्वी उत्पन्न झाली; चार प्रकारच्या पृथ्वीपासून चार प्रकारच्या वनस्पति उत्पन्न झाल्या; चार प्रकारच्या वनस्पतीपासून चार प्रकारचें अन्न उत्पन्न झालें; चार प्रकारच्या अन्नापासून देह, त्याचा अभिमानी जीव, त्या दोहोंमध्यें असलेला हरि, हे तीन उत्पन्न झाले. [ब्रम्ह हें जगताच्या उत्पत्तीचें कारण आहे असें सांगितलें. आतां ब्रम्ह हें जगताचें संरक्षण होण्याचें व नाश होण्याचें कारण आहे असा जो सत्य शब्दाचा अर्थ केला आहे त्याचें वर्णन करितो.] जो सर्व भूतांचें मूळ कारण आहे असें सांगितलें तो जीवाचे देहांत असणारा पुरुष ह्या नांवाचा हरि सर्वांची उपजीविका व नाश करितो. ह्मणून तो अन्नरसमय शब्दानें दर्शविण्यास योग्य असा अन्नानें बनलेल्या देहांतील अनिरुद्धनामक परमात्मा आहे. [आतां अन्नमय कोशांत असणाऱ्या अन्नरसमय शब्दानें दर्शविलेल्या अनिरुद्धनामक परमात्म्याचें मस्तक इत्यादिक अवयवांचीं स्थानें सांगतो.] अन्नाच्या विकारानें बनलेल्या शरीराचें मस्तक हेंच त्याचें ह्मणजे अनिरुद्धनामक परमात्म्याचें मस्तक आहे. येथें, धोतरानें आच्छादित असलेल्या गुडघ्यांस जसे हा गुडघा असें म्हणतात, तसें आपल्याला जीवाचे शरीराचें जें मस्तक दिसतें त्यानें आच्छादित असलेल्या अनिरुद्धाचे मस्तकास "हें मस्तक" असें म्हटलें आहे. हा जीवाच्या शरीराचा जो उजवा हात आहे त्याच्या आंत अनिरुद्धाचा उजवा हात आहे. हा जीवाच्या शरीराचा जो डावा हात आहे त्याच्या आंत अनिरुद्धाचा डावा हात आहे. हा जीवाच्या शरीराचा जो मधला भाग आहे तो अनिरुद्धाचे शरीराचा मधला भाग आहे. जीवाच्या शरीराचे पायांना उभे राहण्याचें कारण अनिरुद्धाचे पाय आहेत. तात्पर्य असें कीं, अन्नापासून बनलेलें शरीर व त्याचे अवयव हे अनिरुद्धनामक परमात्म्याचे आधीन आहेत. जगताची उत्पत्ति, स्थिति, लय, ह्यांचे कारण

ब्रम्ह आहे, असा अर्थ सत्य शब्दाचा आहे. ह्याविषयीं पुढील श्लोकही आहे. हा पहिला अनुवाक ॥ १ ॥

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवीᳪ श्रिताः । अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यन्ततः । अन्नᳪ हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रम्होपासते । अन्नᳪ हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते । अद्यतेऽत्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यत इति । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अद्वैतटीका–याः काः च पृथिवीं श्रिताः आश्रितास्ताःसर्वाः **अन्नात्** एव **प्रजाः प्रजायन्ते वै । अथो** जाता अपि **अन्नेन एव जीवंति** प्राणान्धारयन्ति। **अथ एनत् अपि** अन्नं प्रति **अंततः** जीवनलक्षणायाः वृत्तेः समाप्तौ **यन्ति** गच्छन्ति । **हि** यस्मात् **अन्नं भूतानां** प्राणिनां **ज्येष्ठं** प्रथमजं । यस्मादेवं **तस्मात्** अन्नं **सर्वौषधं** सर्वप्राणिनां देहदाहप्रशमनं **उच्यते** ॥ **ये** अहं अन्नजः अन्नात्मा अन्नप्रलयः तस्मात् **अन्नं ब्रम्ह** इति **उपासते ते सर्वं अन्नं** समस्तं अन्नजातं **आप्नुवंति वै**। **हि** यस्मात् **अन्नं** भूतेभ्यः पूर्वं निष्पन्नत्वात् **भूतानां ज्येष्ठं**। **तस्मात् सर्वौषधं** सर्वप्राणिनां देहदाहप्रशमनं **उच्यते** । **अन्नात् भूतानि जायंते** । **जातानि** च **अन्नेन वर्धंते** । यस्मात् भूतैः **अद्यते च भूतानि** स्वयं **अत्ति** । **तस्मात् तत् अन्नं उच्यते इति** ॥ **तस्मात् एतस्मात् अन्नरसमयात्** पिंडात् **अन्यः** व्यतिरिक्तः **अंतरः** अभ्यंतरः **आत्मा** पिंडवदेव आत्मत्वेन मिथ्या

परिकल्पित: **प्राणमय:** प्राणो वायुस्तन्मयस्तत्प्राय: **वै** । **तेन** प्राणमयेन **एष:** अन्नरसमय: आत्मा **पूर्ण:** । **स: वा एष:** प्राणमयआत्मा शिर:-पक्षादिभि: **पुरुषविध:** पुरुषाकार: **एव** । **तस्य** अन्नरसमयस्य **पुरुष-विधतां** पुरुषाकारतां **अन्वयं** प्राणमय: मूषानिषिक्तप्रतिमावत् **पुरुष-विध:** पुरुषाकार: । **तस्य** प्राणमयस्य वायुविकारस्य **प्राण:** मुख-नासिकानि:सरण: वृत्तिविशेष: **एव शिर:** शिरइव कल्प्यते **व्यान:** व्यानवृत्ति: **दक्षिण: पक्ष: अपान:** अपानवृत्ति: **उत्तर: पक्ष: आकाश:** आकाशस्थो वृत्तिविशेष: समानाख्य: **आत्मा** । **पृथ्वी** पृथिवीदेवता **पुच्छं** पुच्छमिव **प्रतिष्ठा** प्रतितिष्ठत्यनया इति **तत्** तस्मिन्नेव ब्राम्हणवा-क्योक्तार्थे **अपि एष:** प्राणमयात्मप्रकाशक: **श्लोक:** मंत्र: **भवति** ॥ इति द्वितीयोऽनुवाक: ॥ २ ॥

अर्थ—जे कोणी लोक पृथ्वीवर आहेत ते सर्व अन्नापासूनच उत्पन्न झालेले आहेत, आणि ते उत्पन्न झाल्यावर अन्नाच्या योगानेंच जीवंत राहतात, आणि ते जीवंत राहण्याची मुदत संपल्यावर अन्नामध्यें लय पावतात. सर्व प्राण्यांच्या अगोदर अन्न उत्पन्न झालेलें आहे, म्हणून अन्नाला सर्व प्राण्यांच्या अंगाच्या दाहाची शांति करणारें औषध असें ह्मटलें आहे. मी अन्नापासून उत्पन्न झालों आहें, माझा आत्मा (ह्मणजे उपजीविका) अन्न आहे, माझा लय अन्नांत होतो, ह्यावरून अन्न हें ब्रह्म आहे अशी उपासना जे करितात त्यांना सर्व अन्न प्राप्त होतें. सर्व प्राण्यांच्या अगोदर अन्न उत्पन्न झालेलें आहे, ह्मणून अन्नाला सर्व प्राण्यांच्या अंगाच्या दाहाची शांति करणारें औषध असें म्हटलें आहे. प्राणी अन्नापासून उत्पन्न होतात, आणि उत्पन्न झाल्यावर अन्ना-नेंच वाढतात. प्राणी अन्न खातात व अन्न हें प्राण्यांना आपण खातें, म्हणून त्यास (संस्कृत भाषेंत) अन्न असें ह्मटलें आहे. ह्याप्रमाणें वेदमंत्र आहे. अन्नापासून बनलेल्या मनुष्याच्या वर सांगितलेल्या कोशा-हून ह्मणजे शरीराहून निराळा असा एक तशाच कोशाप्रमाणें वायुमय कोश आंत आहे. ह्या कोशासही अन्नमय कोशाप्रमाणें आत्मा असें मानलें आहे. वायुमय कोशानें अन्नमय कोश पूर्ण भरलेला आहे. ह्या वायुमय कोशास डोकें, हात, पाय, इत्यादि असल्यानें त्याची आकृति मनुष्याप्रमाणें आहे. मुशींत ओतलेल्या मूर्तीप्रमाणें अन्नमय कोशा-

ऱ्या आकृतीसारखा प्राणमय कोशाचा आकार आहे. जो नाकातोंडांतून फिरतो तो प्राणवायु, त्या प्राणमय कोशाचें डोकें आहे असें मानलें आहे. व्यान हा त्याची उजवी बाजू आहे. अपान हा त्याची डावी बाजू आहे. आकाशांत असणारा समान त्याचें मध्य अंग आहे. पृथ्वी त्याचें शेपूट आहे; ह्याच्या आधारानें प्राणमय कोश असतो. ह्याविषयीं (ह्म० ब्राह्मणवाक्यांत सांगितलेल्या प्राणमय कोशासंबंधीं) पुढील मंत्र आहे. हा दुसरा अनुवाक ॥ २ ॥

द्वैतटीका—पूर्वोक्तश्लोकमेवोदाहराति ॥ अन्नादिति ॥ **याः काः च प्रजाः पृथिवीं श्रिताः** आश्रिताः ताः **प्रजाः अन्नात्** भौतिकान्नविकारदेहस्यान्नरसमयनामकादनिरुद्धात् देहयोगेन **प्रजायंते** समुत्पद्यंते **वै** प्रसिद्धमेतत् ॥ **अथो** जाताश्च प्रजाः **अन्नेन एव** अन्नरसमयेनैव **जीवंति** प्राणान् धारयंति । **अथ** पश्चात् **अंततः** प्रलयकाले **एनत्** एनं अन्नरसमयाख्यमनिरुद्धं **अपि** यंति इतराज्ञेयतया प्रविशांति प्रलीयंत इत्यर्थः । **हि** यस्मात् **अन्नं** अन्नमयनामानिरुद्धः **भूतानां ज्येष्टं** भूतेभ्योज्यायः । **तस्मात् सर्वौषधं**[1] संसारदग्धानामाश्रयः भवभयानिवर्तकं **उच्यते** ॥ अन्नमयस्य ब्रम्हत्वं जाननः फलमाह ॥ सर्वं वा इति॥ **ये** अधिकारिणः **अन्नं** अन्नमयाख्यमनिरुद्धं **ब्रम्ह** पूर्णगुणं **उपासते ते वै** तएव **सर्वं** पूर्णं **अन्नं** अन्नमयं हरिं **आप्नुवंति** प्राप्नुवंति ॥ प्रकृतार्थमुपसंहराति ॥ अन्नं हीति ॥ **हि** यस्मात् **अन्नं** अन्नमयः **भूतानां ज्येष्टं** भूतेभ्योज्यायान् । **तस्मात् सर्वौषधं**[1] संसारभयानिवर्तकं **उच्यते** । **अन्नात्** अन्नरसमयनामकादनिरुद्धात् **भूतानि** प्राणिनः देहयोगेन **जायंते** उत्पद्यंते । **जातानि** च भूतानि **अन्नेन** अन्नरसमयनामकानिरुद्धेन **वर्धंते** । अन्नशब्देन नात्र प्रसिद्धान्नमुच्यते किंनु अलौकिकवस्त्वितिभावेन तान्निवक्ति ॥ अद्यतेऽत्तिचेति ॥ भूतैः अनिरुद्धः **अद्यते** उपजीव्यते । **च** अनिरुद्धः **भूतानि अत्ति** । **तस्मात्** कारणात् **तत्** अनिरुद्धाख्यं वस्तु **अन्नं** इति **उच्यते इति** श्लोकः । इत्यन्नमयप्रकरणं ॥ सत्यं ज्ञानमिति लक्षणवाक्यस्थं लक्षणपदेन जगत्सृष्टत्वं जगज्जीवनदत्वं जगत्प्रवृत्तिरूपगतिहेतुत्वं संहर्तृत्वंचेति विवक्षितार्थचतुष्टयमध्ये स्रष्टत्वं जीवनदत्वं संहर्तृत्वंचेति त्रयं आकाशाद्युत्पत्तिप्रकरणे उक्तमन्नमय-

---

१ उषदाहइत्यतः कर्मणि घञि पुगंतोति गुणे ओषाः संसारे दह्यमानाः सर्वेच ते ओषाश्च सर्वौषाः ते धीयंते अस्मिन्

प्रकरणेच विवृतं जगत्प्रवर्तकत्वरूपगतिहेतुत्वरूपमर्थं प्राग्विवृतं जीवनदत्वंच विवरितुं तद्देहस्थप्रद्युम्नाख्यरूपप्रतिपादनपरं प्रकरणांतरमाह ॥ तस्माद्वा एतस्मादिति ॥ **तस्मात्** सत्यत्वेन लक्षितात् **एतस्मात्** प्रकरणद्वयेन प्रतिपादितात् **अन्नरसमयात्** प्राकृतान्नविकारदेहे नियंतृतया स्थितादन्नरसमयनामकादनिरुद्धात् **अन्यः अंतरः** तदंतस्थः **आत्मा** नियामकः **प्राणमयः** वायुविकारप्राणमयकोशस्थः प्राणमयशब्दवाच्यः प्रद्युम्नाख्यः तिष्ठति । **तेन** प्राणमयेन प्राणमयकोशस्थेन प्रद्युम्नेन **एषः** अन्नमयकोशस्थोऽन्नरसमयोऽनिरुद्धो निच्छिद्रतया **पूर्णः** । **सः** प्राणमयकोशस्थः प्राणमयनामा प्रद्युम्नः **पुरुषविधः** **एव** पुरुषाकारएव **वै** । **तस्य** प्राणमयस्य उक्तरूपप्रद्युम्नस्य **पुरुषविधतां** पुरुषाकारतां **अनु** अनुसारेण **अयं** अन्नमयोऽन्नमयकोशस्थस्तन्नामानिरुद्धः **पुरुषविधः** पुरुषाकारः॥ प्राणमयशब्दितप्रद्युम्नस्यावयवानां स्थानान्याह ॥ तस्य प्राणइति ॥ **तस्य** प्राणमयशब्दितप्रद्युम्नस्य **प्राणः एव** प्राणस्थं प्रणेतृत्वेन प्राणनामकमेव **शिरः** । **व्यानः** विशेषेणानितीति व्यानस्थः व्यानाख्यः **दक्षिणः पक्षः** दक्षिणबाहुः । **अपानः** अपानितीति अपानस्थः अपानाख्यः **उत्तरः पक्षः** सव्यबाहुः । **आकाशः** उदानस्थः उदाननामकः **आत्मा** प्राणमयाख्यप्रद्युम्नस्य मध्यदेहः । **पृथिवी** समानस्थौ समाननामकौ **प्रतिष्ठा** स्थितिहेतुः **पुच्छं** अंतमत्तया स्थितौ पादौ । प्राणमयकोशः प्राणादयः प्रद्युम्नाधीना इति भावः ॥ जगद्गतिजीवनयोर्हेतुत्वनिमित्तेन प्राणमयनामकोशस्थइत्युक्तेर्थे श्लोकमुदाहरति ॥ तदप्येषश्लोकइति ॥ **तत् अपि** तत्रापि उक्तेर्थे **एषः श्लोकः भवति** ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अर्थ—ज्या कांहीं प्रजा (म्हणजे उत्पन्न झालेले प्राणी) पृथ्वीवर आहेत त्या प्रजा अन्न म्हणजे अन्नापासून बनलेल्या देहांत राहणाऱ्या अनिरुद्धनामक परमात्म्यापासून उत्पन्न होतात हें उघड आहे. आणखी उत्पन्न झाल्यावर ह्या प्रजा अनिरुद्धनामक परमात्म्याच्या योगानेंच जीवंत राहतात. नंतर प्रलयकालीं इतरांना न समजेल अशा प्रकारें अनिरुद्धनामक परमात्म्यामध्यें लय पावतात. ज्यापेक्षां अन्न ह्मणजे अनिरुद्ध हा प्राण्यांपेक्षां श्रेष्ठ आहे, त्यापेक्षां त्याला संसारभयाचें

१ इदंच वाङ्मयचक्षुर्मयश्रोत्रमयानामप्युपलक्षणं । तथाच बाष्कलशाखायां.

निवारण करणारा असें म्हणतात. जे अधिकारी अन्ननामक अनिरुद्ध पूर्णगुण आहे अशी उपासना करितात, ते निश्चयेंकरून भगवंताजवळ जातात. अन्ननामक परमात्मा प्राण्यांपेक्षां श्रेष्ठ आहे, ह्मणून त्यास संसारभयाचा निवारण करणारा असें म्हणतात. अनिरुद्धापासून प्राणी देह धारण करून उत्पन्न होतात, आणि उत्पन्न होऊन प्राणी अनिरुद्धाच्या योगानें वाढतात. प्राणी अनिरुद्धास खातात, ह्मणजे, त्याच्या योगानें उपजीवन करितात; आणि अनिरुद्ध प्राण्यांना खातो, ह्मणजे, त्यांचा संहार करितो. ह्या कारणास्तव त्या अनिरुद्धास अन्न असें म्हणतात. येणेंप्रमाणें श्लोकआहे. हें अन्नमय प्रकरण आहे. [पूर्वी परमात्मा सर्वांस जीवन देणारा आहे असें सांगितलें त्याचेंच वर्णन करण्याकरितां अनिरुद्धाचे देहांत असणाऱ्या भगवंताचें प्रद्युम्ननामक रूपाचें कथन करणारें दुसरें प्रकरण सांगतो]. सत्य पदानें लक्षण सांगितलेल्या व पूर्वींच्या दोन प्रकरणांत वर्णिलेल्या व अन्नानें बनलेल्या शरीरांत त्याचे नियमन करण्यास्तव असलेल्या अनिरुद्धनामक परमात्म्याहून दुसरा त्याचे आंत असलेला नियमन करणारा व वायूनें बनलेल्या प्राणमयकोशांत असणारा व प्राणमय-शब्दानें दर्शविण्यास योग्य असलेला प्रद्युम्ननामक परमात्मा राहतो. त्या प्रद्युम्नानें हा अनिरुद्ध पूर्ण भरलेला आहे. तो प्रद्युम्ननामक परमात्मा पुरुषाकृतीच आहे. त्या प्रद्युम्नाच्या पुरुषाकृतिप्रमाणें हा अनिरुद्धनामक परमात्मा पुरुषाकृति आहे. त्या प्रद्युम्नाचें मस्तक प्राण (ह्मणजे प्रेरणा करणारा प्राणनांवाचा) हाच आहे; व्यान (ह्मणजे विशेषेंकरून नेणारा व्याननांवाचा) हा उजवा हात आहे; अपान (ह्मणजे खालीं प्रेरणा करणारा व अपानाचें ठिकाणीं राहणारा अपाननांवाचा) हा डावा हात आहे ; आकाश (ह्मणजे उदानाचे ठिकाणीं राहणारा उदाननांवाचा) हा प्रद्युम्नाचे शरीराचा मधला भाग आहे; पृथ्वी (ह्मणजे समानाचे ठिकाणीं राहणारे समाननांवाचे) हे उभे राहण्यास कारणभूत असे आंत असलेले प्रद्युम्नाचे दोन पाय आहेत. तात्पर्य, प्राणमयकोश व प्राण इत्यादिक हे प्रद्युम्नाचे आधीन आहेत. [आतां जगताला प्रवर्तन करण्याला व संरक्षण करण्याला कारणभूत प्राणमयकोशांत असणारा प्रद्युम्न आहे अशा अर्थाचा

श्लोक सांगतो]. पूर्वी सांगितलें त्याविषयींही हा श्लोक आहे. हा दुसरा अनुवाक ॥ २ ॥

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रम्होपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अद्वैतटीका-देवाः अग्न्यादयः **च ये मनुष्याः** च **पशवः** ते **प्राणं** प्राणनशक्तिमंतं **अनु** तदात्मभूताः संतः **प्राणंति** प्राणनकर्म कुर्वंति **हि** यस्मात् **प्राणः भूतानां** प्राणिनां **आयुः** जीवनं **तस्मात् सर्वायुषं** सर्वेषां आयुः इति **उच्यते । ये प्राणं** प्राणमयमात्मानं **ब्रम्ह** अहं प्राणोस्मीति **उपासते ते सर्वं एव** शतसंख्याकमेव **आयुः यंति** प्राप्नुवंति । **हि** यस्मात् **प्राणः भूतानां** प्राणिनां **आयुः तस्मात् सर्वायुषं** सर्वेषां आयुः इति **उच्यते इति । तस्य पूर्वस्य** अन्नमयस्य **यः एषः एव** प्राणमयएव **शारीरः** शरीरे अन्नमये भवः **आत्मा । तस्मात्** मूलवाक्योक्तात् **एतस्मात् प्राणमयात्** प्राणस्वरूपात् **अन्यः** व्यतिरिक्तः **अंतरः** अभ्यंतरः **आत्मा मनोमयः** संकल्पविकल्पकात्मकांतःकरणमयः **वै तेन** मनोमयेन **एषः** प्राणमयः आत्मा **पूर्णः । सः वा एषः** मनोमय आत्मा शिरःपक्षादिभिः **पुरुषविधः** पुरुषाकारः **एव तस्य** प्राणमयस्य **पुरुषविधतां** पुरुषाकारतां **अन्वयं** मनोमयः मूषानिषिक्तप्रतिमावत् **पुरुषविधः** पुरुषाकारः । **तस्य यजुः एव** अनियताक्षरपदावसानो मंत्रविशेषः

यागादौ सन्निपत्योपकारेण प्राधान्यात् **शिरः । ऋक् दक्षिणः पक्षः । साम उत्तरः पक्षः । आदेशः** अतिदेष्टव्यविशेषानतिदिशतीति ब्राह्मणं **आत्मा । अथर्वांगिरसः** अर्थर्वांगिरसाच दृष्टा मंत्रा ब्राह्मणंच शांतिकपौष्टिकादि-प्रतिष्ठ हेतुकर्मप्रधानत्वात् **पुच्छं** पुच्छमिव **प्रतिष्ठा** प्रतितिष्ठत्यनया इति । **तत्** तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तार्थे **अपि एषः** मनोमयात्मप्रकाशकः **श्लोकः** मंत्रः **भवति ॥** इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अर्थ—अग्नि इत्यादिक देव, आणि जीं मनुष्यें व पशु तीं, हीं सर्व प्राणवायूच्या योगानें श्वासोश्वासाचा व्यापार करितात. प्राणवायु हा सर्व प्राण्यांचें जीवन आहे. म्हणून त्यास सर्वांचें आयुष्य असें म्हटलें आहे. प्राणमय कोश ब्रह्म आहे (ह्म० मी प्राण आहें) अशी जे उपासना करितात ते शंभर वर्षें वांचतात. प्राणवायु हा सर्व प्राण्यांचें जीवन आहे, म्हणून त्यास सर्वांचें आयुष्य असें म्हटलें आहे. ह्याप्रमाणें वेदमंत्र आहे. पूर्वीं सांगितलेल्या अन्नमय कोशरूप शरीरांतील आत्मा प्राणमय कोश आहे. ह्या प्राणमय कोशाहून निराळा असा त्याच्या आंत त्याचा आत्मा (संकल्पविकल्परूप अंतःकरणाचा) मनोमय कोश आहे. ह्या मनोमय कोशानें प्राणमय कोश पूर्ण भरलेला आहे. ह्या मनोमय कोशास डोकें, हात, पाय, इत्यादि असल्यानें त्याची आकृति मनुष्याप्रमाणें आहे. मुशींत ओतलेल्या मूर्तीप्रमाणें प्राणमयकोशाच्या आकृतीसारखा मनोमयकोशाचा आकार आहे. त्याचें डोकें (ज्याच्या अक्षराचा व पादाच्या समासोचा नियम नाहीं असा) यजुर्वेद आहे असें मानलें आहे. कारण, यज्ञादिकांमध्यें त्याचा उपयोग फार असल्यामुळें तो मुख्य आहे. ऋग्वेद हा त्याची उजवी बाजू आहे, सामवेद हा त्याची डावी बाजू आहे. (ज्यांत विधि सांगितल्या आहेत असा वेदाचा भाग म्हणजे) ब्राम्हण हा त्याचें मध्यांग आहे असें मानलें आहे. अथर्वांगिर ऋषीनें पाहिलेले मंत्र व ब्राह्मण हे शांतिकारक व पुष्टकारक असल्यामुळें त्याचें शेंपूट आहे असें मानलें आहे; त्याच्या आधारावर मनोमयकोश आहे. ह्याविषयीं (ह्म० ब्राह्मणवाक्यांत सांगितलेल्या मनोमयकोशासंबंधी) पुढील मंत्र आहे. हा तिसरा अनुवाक ॥ ३ ॥

द्वैतटीका—ये मनुष्याः पशवः देवाः च ते **प्राणं** प्राणमयं **अनु** प्राणनिमि-

त्वं प्राणमयप्रेरणया प्राणंति चेष्टंते हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थं प्रवृत्तिमंतो भवंति जीवंतिचेत्यर्थः। **हि** यस्मात् **प्राणः** प्राणमयः **भूतानां** प्राणिनां **आयुः** जीवनहेतुः । **तस्मात्** भूतजीवनहेतुत्वात् प्राणमयः **सर्वायुषं उच्यते** ॥ प्राणमयज्ञानिनः फलमाह ॥ सर्वमिति ॥ **ये** अधिकारिणः **प्राणं** प्राणमयकोशस्थं प्राणमयशब्दवाच्यं प्रद्युम्नं **ब्रम्ह** देशकालगुणापरिच्छिन्नतया ब्रह्मपदवाच्यं **उपासते** जानंतिच **ते सर्वं एव आयुः** मोक्षं **यंति** प्राप्नुवंति । **हि** यस्मात् **प्राणः** प्राणमयः **भूतानां** प्राणिनां आयुः सर्वायुः **तस्मात्** सर्वायुःप्रदत्वहेतुत्वात् प्राणमयः **सर्वायुषं उच्यते** । **इति** एषः श्लोकः इति ॥ **प्राणमयस्य** धर्मांतरमाह ॥ तस्येति ॥ **पूर्वस्य** अन्नविकारकोशस्थाः **यः** अनिरुद्धः शारीरात्मतया वर्तते **तस्य** अन्नमयकोशस्थतन्नामकानिरुद्धस्य **एषः** प्राणमयकोशस्थः तन्नामा प्रद्युम्नः **एव शारीर-आत्मा** देहरूपआत्मा । अन्नमयाख्यकोशस्थमनिरुद्धं देहवत्कृत्वा तदंतस्थः प्राणमयकोशस्थः प्रद्युम्नो देहिवद्वर्तत इत्यर्थः ॥ इति प्राणमयप्रकरणं ॥ एवं लक्षणवाक्यस्थ सत्यशब्दार्थं प्रकरणत्रयेण विवृत्येदानीं ज्ञानशब्दार्थं विवृणोति॥तस्मादिति॥ **तस्मात्** मंत्रवर्णे लक्षितात् **एतस्मात्** प्राणमयप्रकरणे व्याख्यातात् **प्राणमयात्** प्राणमयकोशस्थात्तन्नामकात्प्रद्युम्नात् **अन्यः अंतरः** तदंतस्थः **आत्मा** व्याप्तः **मनोमयः** मनसा ज्ञानेन प्रचुरइति अशेषवस्तुगतसामान्याकारगोचरज्ञानप्राचुर्यनिमित्तेन मनोमयनामककोशस्थः संकर्षणास्तिष्ठतीत्यर्थः । **तेन** मनोमयेनोक्तरूपेण संकर्षणाख्येन **एषः** प्राणमयकोशस्थः तन्नामा प्रद्युम्नो निश्छिद्रतया **पूर्णः**॥ **सः** मनोमयकोशस्थः मनोमयनामा संकर्षणः **पुरुषविधः एव** पुरुषाकार-**एव वै** इति निश्चितं । **तस्य** मनोमयस्योक्तरूपसंकर्षणस्य **पुरुषविधतां** पुरुषाकारतां **अनु** अनुसृत्य **अयं** प्राणमयः **पुरुषविधः** पुरुषाकारः ॥ तस्य मनोमयस्थस्य तन्नाम्नः संकर्षणस्य शिराद्यवयवानां स्थानान्याह ॥ तस्येति॥ **तस्य** मनोमयकोशस्थस्य संकर्षणस्य **शिरः** यज्ञाहरणनिमित्तेन **यजुः एव** यजुर्नामकं यजुःषु स्थितमेव । अर्चनस्वीकारहेतुना **ऋक्** ऋक्नामकऋक्स्थः **दक्षिणः पक्षः** दक्षिणबाहुः । दोषाणां सम्यक्करणहेतुना **साम** सामनामा सामस्थः **उत्तरः पक्षः** सव्यबाहुः । शतकोटितया विस्तृतत्वहेतुना उपदेशस्वरूपहेतुना च **आदेशः** आदेशाख्यः आदेशशब्दितपंचरात्रस्थः **आत्मा** मध्यदेहः । अथर्वांगिरसत्वहेतुभ्यां **अथर्वां-**

गिरसः अथर्वांगिरसनामकौ अथर्वांगिरस्छौ **पुच्छं** पुच्छमिवांत्यतया स्थितौ **प्रतिष्ठा** प्रतिष्ठाहेतुभूतौ पादौ । तस्य शिरःप्रभृत्येकैकावयवप्रतिपादकं न साकल्येन तत्स्वरूपप्रतिपादनक्षममित्यर्थः ॥ यजुरादिभिः साकल्येनाप्रतिपाद्यत्वरूपोक्तार्थे श्लोकं संवादयन् तज्ज्ञानिनः फलमाह ॥ तदप्येषइति ॥ **तत् अपि** तत्रापि उक्तेर्थे **एषः श्लोकः भवति** ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अर्थ-जे देव, मनुष्य व पशु आहेत ते प्राणमयाच्या प्रेरणेनें आपलें हित होण्यासाठीं व अहित न होण्यासाठीं व्यापार करण्यास प्रवृत्त होतात व जीवंत राहतात. ज्यापेक्षां प्राणमय हा प्राण्यांच्या जीवंत राहण्यास कारण आहे, त्यापेक्षां प्राणमय हा सर्वांचें आयुष्य आहे असें ह्मणतात. जे अधिकारी प्राणमयकोशांत राहणारा प्राणमय शब्दानें दर्शविलेला प्रद्युम्न हा, देश काल व गुण ह्यांनीं अपरिमित असें ब्रह्म आहे अशी उपासना करितात व तसें जाणतात ते सर्व मोक्षास जातात. ज्यापेक्षां प्राणमय हा प्राण्यांना आयुष्य देण्याला कारणभूत आहे, त्यापेक्षां प्राणमयास सर्वांचें आयुष्य असें ह्मणतात. येणेंप्रमाणें श्लोक आहे ॥ प्राणमय प्रकरण संपलें ॥ प्राणमयाचे दुसरे धर्म सांगतो. अन्नानें बनलेल्या कोशांत राहणारा जो अनिरुद्ध त्याचा हा प्राणमयकोशांत राहणारा प्रद्युम्न देहीरूप आत्मा आहे. ह्मणजे, अनिरुद्ध हा देह मानिला तर प्रद्युम्न हा त्या देहांतला आत्मा होय. [ब्रह्माचें लक्षण ज्या वाक्यानें सांगितलें त्यांतील सत्य ह्या शब्दाच्या अर्थाचें विवरण मागील तीन प्रकरणांमध्यें करून, आतां ज्ञान शब्दाच्या अर्थाचें विवरण करितो.] सत्य इत्यादिक पदांनीं लक्षण सांगितलेल्या व प्राणमयप्रकरणांत वर्णिलेल्या व प्राणमयकोशांत असलेल्या प्राणमयनांवाच्या प्रद्युम्नाहून दुसरा त्याचे आंत असलेला सर्वव्यापक व संपूर्ण वस्तूविषयीं सामान्य ज्ञानानें परिपूर्ण असल्या कारणानें मनोमयनांवाचा मनोमयकोशांत असणारा संकर्षण आहे. त्या मनोमयनामक संकर्षणानें हा प्राणमयकोशांत असलेला प्रद्युम्न पूर्ण भरलेला आहे. तो मनोमयकोशांत राहणारा मनोमयनांवाचा संकर्षण पुरुषाकृतिच आहे. त्या संकर्षणाच्या पुरुषाकृतिप्रमाणें हा प्रद्युम्ननामक परमात्मा पुरुषाकृति आहे. त्या मनोमयकोशांत राहणाऱ्या

संकर्षणाचें मस्तक यजुर्वेदामध्यें असणारा यजुर्नांवाचा परमात्मा आहे. कारण, यजुर्वेदाप्रमाणें तें मस्तक यज्ञाचा स्वीकार करितें. ऋग्वेदांत असणारा ऋक्नांवाचा परमात्मा त्याचा उजवा हात आहे. कारण, ऋग्वेदाप्रमाणें तो पूजा स्वीकारतो. सामवेदांत असणारा सामनामक परमात्मा हा त्याचा डावा हात आहे. कारण, सामवेदाप्रमाणें तो दोष नाहींसे करितो. शंभर कोटि विस्तार असल्यामुळें व उपदेशांत राहणारा (ह्म० उपदेशाचा विषय तो) असल्यामुळें आदेश नांवाचा पंचरात्र ग्रंथांत असणारा परमात्मा हा त्याच्या शरीराचा मधला भाग आहे. अथर्वणवेदांत असणारीं अथर्वांगिरसनांवाचीं भगवंताचीं दोन रूपें हीं शेपटाप्रमाणें शेवटीं असणारे असे पाय होत. तात्पर्य, ऋग्वेदादिक हे भगवंताच्या संपूर्ण अवयवांचें वर्णन करूं शकत नाहींत. ह्मणून ते एक एक अवयवाचें वर्णन करितात. [यजुर्वेदादिक हे भगवंताचें पूर्णपणें प्रतिपादन करण्यास योग्य नाहींत असें जें पूर्वीं सांगितलें त्याच अर्थाचा श्लोक सांगून तें जाणणाऱ्यांना काय फल प्राप्त होतें तें सांगतो.] पूर्वीं सांगितलें त्याविषयीं पुढील श्लोक आहे. हा तिसरा अनुवाक ॥ ३ ॥

यतो वाचो निवर्त्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रम्हणो विद्वान् । न बिभेति कदाचनेति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्व्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अद्वैतटीका—यतः मनोमयात् **वाचः** अभिधानानि **मनसा सह अप्राप्य** अप्रकाश्यैव **निवर्तंते** । तं तस्य मनोमयस्य **ब्रम्हणः** उपासनफलभूतं अधिदैविकं **आनंदं विद्वान्** गर्भवासादिदुःखात् **कदाचन न बिभेति इति । तस्य पूर्वस्य** प्राणमयस्य **एषः एव शारीरः** शरीरे प्राणमये भवः

आत्मा । **यः** **एषः** मनोमयः । **तस्मात्** मूलवाक्योक्तात् **एतस्मात्** **मनोमयात्** **अन्यः** व्यतिरिक्तः **अंतरः** अभ्यंतरः **आत्मा** पिंडवदेव आत्मत्वेन परिकल्पितः **विज्ञानमयः** वेदार्थविषयकनिश्चयात्मकबुध्या निर्वर्त्तितः **वै** । **तेन** विज्ञानमयेन **एषः** मनोमयः आत्मा **पूर्णः** । **सः** **वा** **एषः** विज्ञानमयआत्मा शिरःपक्षादिभिः **पुरुषविधः** पुरुषाकारः **एव** ।**तस्य** मनोमयस्य **पुरुषविधतां** पुरुषाकारतां **अन्वयं** विज्ञानमयः मूषानिषिक्त-प्रतिमावत् **पुरुषविधः** पुरुषाकारः । **तस्य** सर्वकर्त्तव्यानां प्राथम्यात् **श्रद्धा** **एव** **शिरः** शिरएव शिरः । **ऋतं** यथाशास्त्रं यथाकर्त्तव्यं बुद्धौ सुपरिनिश्चितः अर्थः **दक्षिणः** **पक्षः** । **सत्यं** वाक्कायाभ्यां संपद्यमानो अर्थः **उत्तरः** **पक्षः** । **योगः** समाधानं **आत्मा** आत्मैव आत्मा । **महः**[१] प्रथमजं महत्तत्वं **पुच्छं** प्रतिष्ठाकारणत्वात् **प्रतिष्ठा** । **तत्** तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तार्थे **अपि** **एषः** विज्ञानमयात्मप्रकाशकः **श्लोकः** **मंत्रः** **भवति** ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अर्थ--जें ब्रह्म न सांगतां आल्यामुळें त्यापासून वाणी मनासहवर्तमान परतते, त्या ब्रह्माच्या उपासनेनें होणारा आनंद जो जाणतो तो गर्भ-वासादिक दुःखाला कधींही भीत नाहीं. ह्याप्रमाणें वेदमंत्र आहे. पूर्वी सांगितलेल्या प्राणमयकोशरूप शरीरांतील आत्मा मनोमयकोश आहे. ह्या मनोमय कोशाहून निराळा असा त्याच्या आंत त्याचा आत्मा (वेदाच्या अर्थाविषयीं निश्चय करणाऱ्या बुद्धीनें बनलेला) विज्ञान-मयकोश आहे. ह्या विज्ञानमयकोशानें मनोमयकोश पूर्ण भरलेला आहे. ह्या विज्ञानमयकोशास डोकें, हात, पाय, इत्यादि असल्यानें त्याची आकृति मनुष्याप्रमाणें आहे. मुशींत ओतलेल्या मूर्तिप्रमाणें मनोमयकोशाच्या आकृतीसारखा विज्ञानमयकोशाचा आकार आहे. त्याचें डोकें श्रद्धा आहे असें मानलें आहे. कारण, सर्व कर्माला अगोदर श्रद्धा लागते. ऋत (ह्मणजे शास्त्राप्रमाणें व कर्माला अनुसरून बुद्धीचे ठायीं निश्चित केलेला अर्थ) हा त्याची उजवी बाजू आहे, सत्य (ह्मणजे शरीर व वाणी ह्यांच्या योगानें जो अर्थ संपादन करा-वयाचा तो) हें त्याची डावी बाजू आहे, योग (ह्मणजे समाधि) हा त्याचे मध्यांग आहे, असें मानलें आहे. प्रथम उत्पन्न झालेलें

---

१ महद्यक्षं प्रथमजमितिश्रुत्यंतरं

महत्तत्व हें त्याचें शेंपूट आहे असें मानलें आहे; त्याच्या आधारावर विज्ञानमयकोश आहे. ह्याविषयीं (ह्मणजे ब्राम्हणवाक्यांत सांगितले-ल्या विज्ञानमयकोशासंबंधी) पुढील मंत्र आहे. हा चवथा अनुवाक ॥ ४ ॥

द्वैतटीका—यतः ब्रम्हणः सकाशात् **वाचः** ऋगादिवाण्यः **मनसा सह** मनइंद्रियेणसह **अप्राप्य** साकल्येनाज्ञात्वा **निवर्तंते** परावृत्ता भवंति । **ब्रम्हणः आनंदं** आनंदरूपब्रह्म **विद्वान्** ज्ञानी **कदाचन** कदापि **न बिभेति** भयहीनो भवति मुक्तो भवतीत्यर्थः । मनोमयस्थितिप्रकारमाह ॥तस्येति॥ **पूर्वस्य** अन्नरसमयाख्यस्यानिरुद्धस्य **यः** प्रद्युम्नः शारीरआत्मा अभवत् **तस्य** प्राणमयस्थस्य प्रद्युम्नस्य **एषः** एव मनोमयः **संकर्षणः शारीरआत्मा** देहरूपआत्मा देहीवात्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ इतिमनोमयप्रकरणं ॥ स्वपरगताशेषविशेषविषयकस्वरूपाविज्ञानत्वमपि लक्षणवाक्यस्यज्ञानपदस्यार्थइति भावेन तद्विवृणोति ॥ तस्माद्वा इति ॥ **तस्मात्** मंत्रवर्णे लक्षितात् **एतस्मात्** मनोमयप्रकरणे व्याख्यातात् मनोमयात् मनोमयकोशस्थात्संकर्षणात् **अन्यः अंतरः** तदंतस्थः **आत्मा** व्याप्तः **विज्ञानमयः** विशेषज्ञानप्राचुर्येण निमित्तेन विज्ञानमयशब्दाभिधेयो विज्ञानमयकोशस्थो वासुदेवास्तिष्ठति **तेन** विज्ञानमयाख्येन वासुदेवाख्येन **एषः** मनोमयो निच्छिद्रतया **पूर्णः** । **सः** विज्ञानमयकोशस्थः विज्ञानमयनामा वासुदेवः **पुरुषविधः एव** पुरुषाकारएव **वै** इति निश्चितं । तस्य विज्ञानमयस्योक्तरूपवासुदेवस्य **पुरुषविधतां** पुरुषाकारतां **अनु** अनुसृत्य **अयं** मनोमयः **पुरुषविधः** पुरुषाकारः । तस्यावयवस्थानमाह ॥ तस्य श्रद्धेवेति ॥ **तस्य** विज्ञानमयस्य वासुदेवस्य **शिरः श्रद्धा एव** श्रुतिधर्तृत्वयोगेन श्रद्धानामकं श्रद्धास्थमेव । **ऋतं** ज्ञानदातृत्वयोगेन च तन्नामको ऋतस्थः **दक्षिणः पक्षः** दक्षिणबाहुः । **सत्यं** सतां नियामकत्वहेतुना सत्यनामकः सत्यस्थः **उत्तरः पक्षः** सव्यबाहुः । **योगः** सर्वलोकयुक्तत्वहेतुना योगनामको योगस्थो **आत्मा** मध्यदेहः । **महः** पूज्यत्वतः महनीयत्वतो महर्नामकौ **पुच्छं** पुच्छमिवांतिमौ **प्रतिष्ठा** पादौ । श्रद्धाऋतसत्यादि विज्ञानमयाख्यवासुदेवाधीनमिति भावः ॥ **तत् अपि एषः श्लोकः भवति** इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

---

१ महद्यक्षं प्रथमजमिति श्रुत्यंतरं

अर्थ–ज्या ब्रह्मापासून ऋग्वेद इत्यादि मनासहवर्तमान ब्रह्मास पूर्णपणें न जाणून मागें परततात, त्या आनंदस्वरूप ब्रम्हाला जाणणारा ज्ञानी केव्हांही भीत नाहीं. ह्मणजे, तो निर्भय होऊन मुक्त होतो. पूर्वी असें सांगितलें कीं, अनिरुद्ध हा शरीराचे जागीं मानिला तर प्रद्युम्न हा त्याच्या आत्म्याचे जागीं होतो. तसेंच, प्राणमयकोशाचे ठिकाणीं राहणारा प्रद्युम्न हा शरीराचे जागीं मानिला तर त्याचा मनोमयकोशांत राहणारा संकर्षण आत्म्याचे जागीं होतो. हें मनोमय प्रकरण. [ज्या वाक्यानें ब्रह्माचें लक्षण सांगितलें त्यांत ज्ञान ह्या शब्दाचा अर्थ, आपल्यामध्यें व दुसऱ्यामध्यें असलेल्या संपूर्ण विशेषाचें ज्ञान ह्मणजे विज्ञान असाही आहे, अशा अभिप्रायानें त्याचें वर्णन करितो.] सत्य इत्यादिक पदांनीं लक्षण सांगितलेल्या व मनोमय प्रकरणांत वर्णिलेल्या व मनोमय कोशांत असलेल्या मनोमय नांवाच्या संकर्षणाहून दुसरा त्याचे आंत असलेला सर्वव्यापक व संपूर्ण वस्तूंविषयीं विशेष ज्ञानानें परिपूर्ण असल्या कारणानें विज्ञानमयनांवाचा विज्ञानमयकोशांत असणारा वासुदेव आहे. त्या विज्ञानमयनामक वासुदेवानें हा मनोमयकोशांत असलेला संकर्षण पूर्ण भरलेला आहे. तो विज्ञानमयकोशांत राहणारा विज्ञानमयनांवाचा वासुदेव पुरुषाकृतिच आहे. त्या वासुदेवाच्या पुरुषाकृतीप्रमाणें हा संकर्षणनामक परमात्म्याचें रूप पुरुषाकार आहे. त्या विज्ञानमयनांवाच्या वासुदेवाचें मस्तक, श्रद्धेमध्यें असणारें श्रद्धा नांवाचें आहे. कारण, श्रद्धेप्रमाणें तें श्रुतीचें धारण करितें. ऋत ह्मणजे गोड वाणी, ह्यांत असणारें ऋत ह्या नांवाचें भगवंताचें रूप त्याचा उजवा हात आहे. कारण, तें ऋताप्रमाणें ज्ञान देतें. सत्य ह्मणजे सारखें पाहणें ह्यांत असणारें सत्यनांवाचें रूप त्याचा डावा हात आहे. कारण, तें रूप सत्याप्रमाणें साधूंचें नियमन करितें. योगांत असणारें योगनामक भगवंताचें रूप त्याचे शरीराचा मधला भाग आहे. कारण, तें रूप योगाप्रमाणें सर्व लोकांनीं युक्त आहे. पूज्य असल्यामुळें मह ह्या नांवाचीं भगवंताचीं दोन रूपें शेपटाप्रमाणें शेवटीं असणारे असे दोन पाय आहेत. तात्पर्य, श्रद्धा, ऋत, सत्य इत्यादि हे विज्ञानमयनामक वासुदेवाच्या स्वाधीन आहेत. पूर्वी सांगितलेल्या विषयीं पुढील श्लोक आहे. हा चवथा अनुवाक ॥ ४ ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्म्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः सर्व्वे । ब्रम्ह ज्येष्ठमुपासते । विज्ञानं ब्रम्ह चेद्वेद । तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्व्वान् कामान् समश्नुत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः । तेनैष पूर्णः स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रम्ह पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अद्वैतटीका—**विज्ञानं यज्ञं** श्रद्धादिपूर्वकं **तनुते** । **अपिच कर्माणि तनुते** । **सर्वे देवाः** इंद्रादयः **विज्ञानं** प्रथमजत्वात् सर्ववृत्तीनां तत्पूर्वकत्वाद्वा **ज्येष्ठं ब्रम्ह** इति **उपासते** ध्यायंति । तच्च **विज्ञानं ब्रम्ह चेत्** यदि **वेद** विजानाति । **तस्मात्** ब्रह्मणः **न प्रमाद्यति चेत् शरीरे पाप्मनः** शरीराभिमाननिमित्ताः सर्वे पाप्मानः **हित्वा सर्वान्** विज्ञानमयस्थान् **कामान्** विज्ञानमयात्मनैव **समश्नुते** सम्यक् भुंक्ते **इति तस्य पूर्वस्य** मनोमयस्य **एषः एव शारीरः** शरीरे मनोमये भवः **आत्मा यः** एषः विज्ञानमयः । **तस्मात्** मूलवाक्योक्तात् **एतस्मात् विज्ञानमयात् अन्यः** व्यतिरिक्तः **अंतरः** अभ्यंतरः **आत्मा** आत्मत्वेन परिकल्पितः **आनंदमयः** कार्यात्मा **वै** । **तेन** आनंदमयेन **एषः** विज्ञानमयः आत्मा **पूर्णः** । **सः वा एषः** आनंदमयः आत्मा शिरःपक्षादिभिः **पुरुषविधः** पुरुषाकारः **एव** । **तस्य** विज्ञानमयस्य **पुरुषविधतां** पुरुषाकारतां **अन्वयं** आनंदमयः मूषानिषिक्तप्रतिमावत् **पुरुषविधः** पुरुषाकारः । **तस्य** आनंदमयस्य इष्टपुत्रादिदर्शनजं **प्रियं शिरः** शिरएव । **मोदः** प्रियलाभनिमित्तो हर्षः **दक्षिणः पक्षः** । **प्रमोदः** प्रकृष्टो हर्षः **उत्तरः पक्षः** । **आनंदः** सुखसामान्यं **आत्मा** आत्मैव । **ब्रम्ह** परमेव **पुच्छं प्रतिष्ठा** प्रतिष्ठाकारणं । **तत्** तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तार्थे **अपि एषः** आनंदमयात्मप्रकाशकः **श्लोकः** मंत्रः **भवति** ॥ इति पंचमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अर्थ–विज्ञान हें श्रद्धा इत्यादिकांनीं युक्त असा यज्ञ करितें, व कर्मेंही करितें. इंद्रादिक सर्व देव, विज्ञान हें श्रेष्ठ ब्रह्म आहे अशी उपासना करितात. कारण, तें सर्वांच्या अगोदर उत्पन्न झालेलें आहे (अथवा सर्व वृत्तींच्या अगोदर तें असतें). जो कोणी मनुष्य हें विज्ञान ब्रह्म आहे असें जाणतो, त्या ब्रह्माविषयीं बेसावध राहात नाहीं, तो शरीरसंबंधीं सर्व पापें टाकून विज्ञानमयासहवर्त्तमान सर्व इष्ट उपभोग घेतो. ह्याप्रमाणें वेदमंत्र आहे. पूर्वीं सांगितलेल्या मनोमयकोशरूप शरीरांतील आत्मा विज्ञानमयकोश आहे. ह्या विज्ञानमयकोशाहून निराळा असा त्याच्या आंत त्याचा आत्मा (ब्रह्माचें कार्यरूप) आनंदमयकोश आहे. ह्या आनंदमयकोशानें विज्ञानमयकोश पूर्ण भरलेला आहे. ह्या आनंदमयकोशास डोकें, हातपाय, इत्यादि असल्यानें त्याची आकृति मनुष्याप्रमाणें आहे. मुशींत ओतलेल्या मूर्तीप्रमाणें विज्ञानमयकोशाच्याआकृती सारखा आनंदमयकोशाचा आकार आहे. त्याचें डोकें (इष्ट अशा पुत्रादिकांच्या दर्शनापासून उत्पन्न झालेलें) प्रेम आहे असें मानलें आहे. (इष्ट वस्तु मिळाल्यानें होणारा) हर्ष त्याची उजवी बाजू आहे; उत्कृष्ट हर्ष हा त्याची डावी बाजू आहे; सुख हें त्याचें मध्यांग आहे; परब्रह्म हें त्याचें शेपूट आहे असें मानलें आहे; ह्याच्या आधारावर आनंदमयकोश राहतो. ह्याविषयीं (ह्मणजे ब्राम्हणवाक्यांत सांगितलेल्या आनंदमयकोशासंबंधी) पुढील मंत्र आहे. हा पांचवा अनुवाक ॥ ५ ॥

द्वैतटीका–तदेव श्लोकेन व्यनक्ति ॥ विज्ञानमिति ॥ **विज्ञानं** विज्ञानमयकोशस्थस्तन्नामा वासुदेवः यजमानऋत्विगादिषु सर्वत्र स्थित्वा **यज्ञं** यज्ञान् **तनुते** कारयति **च कर्माणि अपि** यज्ञांगभूतकर्माण्यपि **तनुते** कारयति । **सर्वे देवाः विज्ञानं** विज्ञानमयकोशस्थं वासुदेवं **ज्येष्ठं** श्रेष्ठं **ब्रम्ह** गुणपूर्णमिति **उपासते** सेवयंति । **विज्ञानं** विज्ञानमयकोशस्थं वासुदेवं **ब्रम्ह** गुणपूर्णं **इति वेद चेत्** साक्षात्करोति चेत् **च तस्मात्** वासुदेवात् **न प्रमाद्यति चेत्** न विस्मरति चेत् **शरीरे** देहे विद्यमानान् **पाप्मनः** पापानि **हित्वा** विहाय **सर्वान्** संपूर्णान् **कामान्** सुखभोगान् **समश्नुते** सम्यक् प्राप्नोति **इति** इति श्लोको भवति ॥ विज्ञानमयस्थितिप्रकारमाह ॥ तस्येति ॥ **पूर्वस्य** प्राणमयाख्यस्य प्रद्युम्नस्य

यः मनोमयस्यः संकर्षणः शारीरआत्मतया वर्तते **तस्य** मनोमयस्थस्य संकर्षणस्य **एषः** विज्ञानमयो वासुदेवः **शारीरआत्मा** देहरूपआत्मा देहिवत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ इति विज्ञानमयप्रकरणं ॥ देशकालगुणापरिच्छिन्नत्वरूपमनंतत्वं लक्षणवाक्यस्थानंतपदार्थइत्युक्तं प्रमाणात्प्रतिवेदितव्यमस्ति तच्च पूर्णानंदत्वहेतुनेति भावेनाह ॥ तस्माद्वा इति ॥ **तस्मात्** अनंतत्वेन लक्षितात् **एतस्मात्** विज्ञानमयप्रकरणे व्याख्यातात् **विज्ञानमयात्** विज्ञानमयकोशस्यात् वासुदेवात् **अन्यः अंतरः** तदंतस्थः **आत्मा** व्याप्तः आनंदमयः आनंदप्राचुर्यहेतुना आनंदमयनामक आनंदमयकोशस्थो नारायणस्तिष्ठति । **तेन** आनंदमयाख्येन नारायणेन **एषः** विज्ञानमयो निश्छिद्रतया **पूर्णः** **सः** आनंदमयकोशस्थ आनंदमयनामा नारायणः **पुरुषविधः एव** पुरुषाकारएव **वै** इति निश्चितं । **तस्य** आनंदमयस्थोक्तरूपनारायणस्य **पुरुषविधतां** पुरुषाकारतां **अनु** अनुसृत्य **अयं** विज्ञानमयः **पुरुषविधः** पुरुषाकारः । तस्यावयवस्थानमाह ॥ तस्यप्रियमेवेति ॥ **तस्य** आनंदमया नाम्नो नारायणस्य **शिरः प्रियं एव** उपकारजे प्रियमुखे स्थितं परैः प्राप्यत्वहेतुना प्रियनामकमेव । **मोदः** अप्रकृष्टविषयजे स्थितो मोदनाच्च मोदनामकः **दक्षिणः पक्षः** दक्षिणबाहुः । **प्रमोदः** प्रकृष्टविषयजे स्थितः प्रमोदनाच्च प्रमोदनामकः **उत्तरः पक्षः** सव्यबाहुः । **आनंदः** **आत्मा** आततत्वहेतुना आत्मनामा मध्यदेहः स्वरूपानंदे तिष्ठतीत्यर्थः । **ब्रम्ह** सृष्ट्या जगद्बृंहणहेतुना ब्रम्हनामकः **पुच्छं** पुच्छमिव स्थितौ **प्रतिष्ठा** पादौ ब्रह्माख्यप्रधानवायौ तिष्ठत इत्यर्थः ॥ आनंदमयकोशप्रियमोदादिसुखविशेषा वायुश्चेत्येते सर्वे आनंदमयस्थनारायणाधीना इति भावः ॥ ननु लक्षणवाक्योक्तसत्यत्वादीनामनेकरूपस्थतया एकत्रैवाभावात्कथं तेषां लक्षणत्वमिति चेद् रूपाणामभेदात् सर्वरूपाणां प्रत्येकं सत्यत्वादिलक्षणक्त्वेपि भेदप्रतिनिधिविशेषबलेनादनप्राणनादितत्तद्गुणदातृत्वस्य व्यवस्थया प्रकाशनात्मामभेदः पंचरूपत्वसंख्यादिकं च युक्तमिति ज्ञेयं ॥ स वा एष पुरुष इत्युपक्रम्य रूपपंचकनिरूपणेन सत्यत्वादिलक्षणानि विवृत्य इदानीं पंचरूपमपि ब्रह्म न जीवाद्भिन्नमिति जानतां भिन्नमिति जानतां चोभयेषां फलभेदोक्त्या जीवान्यब्रम्हत्वं पंचानां श्लोकेन स्थापयति ॥ तदप्येषश्लोकइति ॥ **तत् अपि** पंचरूपं ब्रह्मजीवादन्यदित्यर्थेपि **एषः श्लोकः** **भवति** ॥ इति पंचमोऽनुवाकः॥ ५ ॥

अर्थ–(हेंच श्लोकानें स्पष्ट करून दाखवितो) विज्ञानमयकोशांत असणारा विज्ञानमयनांवाचा वासुदेव हा यजमान ऋत्विज (म्ह० यज्ञाचें काम चालविणारे) इत्यादि सर्व ठिकाणीं राहून यज्ञ करवितो, आणि यज्ञाची अंगभूत कर्मेंही करवितो. विज्ञानमयकोशांत राहणारा वासुदेव हा श्रेष्ठ ब्रह्म आहे अशी सर्व देव उपासना करितात. जर विज्ञानमयकोशांत राहणारा वासुदेव हा ब्रम्ह ह्मणजे गुणपूर्ण आहे असें जाणिलें, आणि त्या वासुदेवाला विसरलें नाहीं, तर शरीरांत असलेलीं पापें टाकून सर्व सुखें उत्तम प्रकारें भोगतो. अशा प्रकारें श्लोक आहे. प्राणमयनांवाच्या प्रद्युम्नरूप शरीराचा जो मनोमयांत राहणारा संकर्षण आत्मा आहे, त्या मनोमयकोशांत राहणाऱ्या संकर्षणरूप शरीराचा आत्मा विज्ञानमयनामक वासुदेव हा आहे. ह्याप्रमाणें विज्ञानमय प्रकरण आहे. [ज्या वाक्यानें ब्रह्माचें लक्षण सांगितलें त्या वाक्यांत अनंत असा जो शब्द आहे त्याचा अर्थ देश काल व गुण ह्यांनीं अपरिमित असा आहे म्हणून पूर्वीं सांगितलें. अनंतपणा हें ब्रह्माचें लक्षण आहे हें पूर्णानंदपणा हा हेतु घेऊन अनुमानप्रमाणावरून जाणण्यास योग्य आहे, असा अभिप्राय मनांत आणून सांगतो.] अनंत ह्या शब्दानें लक्षण सांगितलेल्या व विज्ञानमयप्रकरणांत व्याख्यान केलेल्या विज्ञानमयकोशांत असणाऱ्या वासुदेवाहून दुसरा त्याच्या आंत राहणारा सर्वव्यापक असा पूर्णानंद असल्या कारणानें आनंदमयनांवाचा आनंदमयकोशांत राहाणारा नारायण हा आहे. त्या आनंदमयनांवाच्या नारायणानें हा विज्ञानमय वासुदेव पूर्ण भरलेला आहे. तो आनंदमयकोशांत असणारा आनंदमयनांवाचा नारायण निश्चयेंकरून पुरुषाकारच आहे. त्या नारायणाच्या पुरुषाकृतीप्रमाणें ह्या वासुदेवनामक परमात्म्याचें रूप पुरुषाकार आहे. त्या आनंदमयनांवाच्या नारायणाचें मस्तक, उपकारापासून उत्पन्न झालेल्या सुखांत असणारें असें दुसऱ्यांनीं प्राप्त करून घेण्यास योग्य असल्यामुळें प्रियनामक भगवंताचें रूप हें आहे; त्याचा उजवा हात कनिष्ठ विषयापासून उत्पन्न झालेल्या सुखांत राहणारें व आनंदित करितें म्हणून मोद नावाचें भगवंताचें रूप हें आहे; त्याचा डावा हात श्रेष्ठ विषयापासून उत्पन्न झालेल्या सुखांत राहणारें

व फार आनंदित करितें ह्मणून प्रमोदनावांचें भगवंताचें रूप हें आहे; सर्वव्यापक असल्या कारणानें आत्मानांवाचा त्याच्या शरीराचा मध्य-भाग आनंदनामक रूप आहे, म्हणजे तो स्वरूपानंदांत राहतो. सृष्टि उत्पन्न करून जगताला वाढवितो ह्या कारणास्तव ब्रम्हनांवाचें रूप शेपटाप्रमाणें शेवटीं असणारें व उभें राहण्यास कारणीभूत असणारे असे त्याचे दोन पाय हे आहेत. तात्पर्य, तें रूप ब्रह्मनामक मुख्य प्राणाचे ठिकाणीं राहतें. आतां ह्या सर्वांचें तात्पर्य असें कीं, आनं-दमयकोश; प्रिय, मोद, इत्यादि विशेष प्रकारचीं सुखें; मुख्यप्राण; हे सर्व आनंदमयकोशांत राहणाऱ्या नारायणाचे आधीन आहेत. आता जर अशी शंका येईल कीं, "सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म" ह्या ब्रम्हाचें लक्षण सांगणाऱ्या वाक्यांतलि सत्यत्व, ज्ञानत्व, इत्यादि धर्मांपैकीं एक एक धर्म भगवंताच्या अनेक रूपांमध्यें असल्यामुळें ते सर्व धर्म एकाच्या ठिकाणीं नाहींत; ह्यास्तव ते सर्व धर्म मिळून ब्रम्हाचें लक्षण कसें होई-ल ? ह्या शंकेचें समाधान असें आहे कीं, भगवंताच्या अनेक रूपांमध्यें परस्पर भेद नाहीं. भगवंताच्या प्रत्येक रूपामध्यें सत्यत्व, ज्ञानत्व, इत्या-दिक सर्व धर्म आहेत; तथापि, त्या रूपांमध्यें भेदाच्या बदला कांहीं विशेष आहे, त्याच्या योगानें खाणें, वास घेणें, इत्यादि गुण जिवांना नियमितपणानें देण्याचा धर्म त्या रूपांमध्यें दृष्टोत्पत्तीस येत असल्यामुळें त्या रूपांची संख्या पांच असून त्यांचीं निरनिराळीं नांवें असणें हें योग्य आहे असें जाणावें. [(उपनिषद्भाच्या मूळांत) " सवा एष पुरुष " येथून प्रारंभ करून पांच रूपांचें वर्णन केलें, त्या योगानें सत्यत्व इत्यादि लक्षणांचें विवरण करून आतां पांच रूपें असलेलाही भगवान जीवाहून निराळा नाहीं असें जाणणारे व ते दोन्ही निराळे आहेत असें जाणणारे ह्या उभयतांना निरनिराळीं फळें सांगून जिवाहून निराळें असणें हा भगवंताचा धर्म पांची रूपांमध्यें आहे असें पुढील श्लोकानें दाखवितो.] पंचरूप ब्रह्म जीवाहून निराळें आहे अशा अ-र्थाविषयींही पुढील श्लोक आहे. हा पांचवा अनुवाक ॥ ५ ॥

असंन्नेव स भवति । असद्ब्रम्हेति । वेद चेत् । अस्ति ब्रम्हेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः । उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्च न

गच्छती३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चित्समश्नुता३उ । सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदꣳ सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च । तत् सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च । निलयनञ्चानिलयनञ्च । विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च । सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत् । यदिदं किञ्च । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अद्वैतटीका—ब्रम्ह असत् अविद्यमानं इति वेद चेत् सः नास्तिकः असन् एव असाधुरेव भवति । ब्रम्ह अस्ति विद्यमानं इति वेद चेत् ततः यथावद्ब्रह्मज्ञानतः साधवः एनं संतं साधुमार्गस्थं विदुः इति । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्य एषः एव शारीरः शरीरे विज्ञानमये भवः आत्मा यः एषः आनंदमयः । अथ अनंतरं अतः आचार्योक्तं अनु अनुसृत्य एते प्रश्नाः उत अपि कश्चन अविद्वान् अमुं लोकं परमात्मानं इतः प्रेत्य गच्छति प्राप्नोति । आहो विद्वान् ब्रह्मवित् कश्चित् उ अपि अमुं लोकं परमात्मानं प्रेत्य समश्नुते ॥ यस्मादाकाशः संभूतः सः अहं बहु प्रभूतं स्यां भवेयं आत्मस्थानभिव्यक्तनामरूपाभिव्यक्त्या प्रजायेय उत्पद्येय इति अकामयत कामितवान् । सः तपः सृज्यमानजगद्रचनादिविषयामालोचनां अतप्यत अकरोत् । सः तपः आलोचनां तप्त्वा कृत्वा यत् इदं किंच अविशिष्टं तत् इदं सर्वं जगत् असृजत । तत् इदं जगत् सृष्ट्वा तत् एव सृष्टं जगत् अनु प्राविशत् । तत् जगत् अनु प्रविश्य च सत् मूर्तं च त्यत् अमूर्तं अभवत् । च निरुक्तं निकृष्टं देशकालविशिष्टतया इदं तदित्युक्तं च अनिरुक्तं तद्विपरीतं च निलयनं आश्रयः च अनिलयनं तद्विपरीतं च विज्ञानं

---

१ बहुवचनंतु सामर्थ्यप्राप्तप्रश्नांतरापेक्षया घटते । असद्ब्रम्हेति वेद चेत् अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेति श्रवणात्तदस्ति नास्तीति संशयः । ततोऽर्थप्राप्तः किमस्ति नास्तीति प्रथमोऽनुप्रश्नः । ब्रम्हणोऽपक्षपातित्वादविद्वान् गच्छति न गच्छतीति द्वितीयः किं विद्वान् समश्नुते न समश्नुते इति तृतीयोऽनुप्रश्नः । एतेषां प्रतिवचनार्थमुत्तरग्रंथः सो कामयतेत्यादिनाऽऽरभ्यते ॥

चेतनं **च अविज्ञानं** अचेतनं **च सत्यं** व्यवहारविषयं **च अनृतं** तद्वि-
परीतं **यत् इदं किंच** सर्वं अविशिष्टं विकारजातं एकमेव **सत्यं** सच्छ-
ब्दवाच्यं ब्रम्ह **अभवत् । तत्** ब्रम्ह **सत्यं इति आचक्षते । तत्**
तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तार्थे **अपि एषः** सर्वांतरात्माऽस्तित्वप्रकाशकः
श्लोकः मंत्रः **भवति ।** इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अर्थ—ब्रह्म नाहीं असें जो समजतो तो नास्तिक व असाधु होतो. ब्रह्म आहे असें जो जाणतो तो यथार्थ प्रकारें ब्रह्म जाणत असल्यामुळें त्यास साधु चांगल्या मार्गांतला आहे असें समजतात. ह्याप्रमाणें वेद-मंत्र आहे. पूर्वी सांगितलेल्या विज्ञानमयकोशरूप शरीरांतील आत्मा आनंदमयकोश आहे. आतां गुरूनें जें सांगितलें त्याजवरून हे पुढील प्रश्न[1] उत्पन्न होतात. कोणी अज्ञानी मनुष्य येथून मरून गेल्यावर परब्रम्हाकडे जातो किंवा नाहीं ? आणखी कोणी ब्रम्हज्ञानी येथून मरून गेल्यावर परब्रम्हाकडे जातो किंवा नाहीं ? ज्यापासून आकाश उत्पन्न झालें त्याला, मी पुष्कळ व्हावें, माझे ठिकाणीं अव्यक्त असलेलीं नामें व रूपें व्यक्त व्हावींत, अशी इच्छा झाली. जगाची रचना कशी करावी ह्याविषयीं त्यानें विचार केला. विचार केल्यावर हें सर्व जग उत्पन्न केलें. उत्पन्न करून त्या जगांत आपण प्रवेश केला. प्रवेश केल्यावर मूर्तिमंत व अमूर्तिमंत, वर्णनास योग्य व अयोग्य, आधार देणारें व न देणारें, चेतन व जड, व्यवहारास योग्य व भासमान, असें जें सर्व जगत तद्रूप ब्रह्म झालें. त्याला (म्ह० ब्रह्माला) सत्य असें म्हणतात. ह्याविषयीं, म्हणजे ब्राम्हणवाक्यांत सांगितलेल्या अर्थाविषयींच, सर्वांच्या अंतर्यामीं परब्रम्ह आहे असें दर्शविणारा पुढील मंत्र आहे. हा साहावा अनुवाक ॥ ६ ॥

द्वैतटीका—ब्रम्ह जीवव्यतिरिक्तं **असत्** नास्ति **इति वेद चेत् सः**

---

१ मूळांत "प्रश्नाः" असें बहुवचन असल्यावरून ह्याशिवाय आणखीही प्रश्न आहेत असें होतें. पूर्वींच्या प्रश्नांच्या धोरणावरून ब्रम्ह आहे किंवा नाहीं, हा प्रथम प्रश्न. ब्रम्ह निष्पक्षपात असल्यामुळें अज्ञानीही ब्रम्हाकडे जातो किंवा नाहीं, कारण ज्ञानी व अज्ञानी हे दोघेही ब्रम्हापासून उत्पन्न झालेले आहेत, हा दुसरा प्रश्न. ब्रम्हज्ञान्यास ब्रम्हाची प्राप्ति होते किंवा नाहीं, हा तिसरा प्रश्न. ह्या तिन्ही प्रश्नांचीं उत्तरें पुढील ग्रंथांत दिलीं आहेत.

असन् एव दुःखेव **भवति । ब्रम्ह** जीवादन्यत् **अस्ति इति वेद चेत् ततः** सद्भावाद्धेतोः **एनं** सद्ज्ञानिनं **संतं**[2] सुखिनं मुक्तियोग्यं **विदुः इति** एषश्लोकइति ॥ आनंदमयस्थितिप्रकारमाह ॥ तस्यैति ॥ **पूर्वस्य** मनोमयाख्यस्य संकर्षणस्य **यः** विज्ञानमयस्थः वासुदेवः शारीरात्मतया वर्तते **तस्य** विज्ञानमयस्थस्य वासुदेवस्य **एषः** आनंदमयो नारायणः **शारीरः** देहसंबंधी **आत्मा** देहिवत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ इत्यानंदमयप्रकरणं ॥ जीवान्यत्वतदनन्यत्वज्ञानिनोर्मुक्तितमोरूपफलोक्तावसरप्राप्तं प्रष्टव्यमर्थं वरुणो ब्रम्हाणं पृच्छति ॥ अथातोनुप्रश्ना इति ॥ **अथ** अन्नमयादिपंचरूपनिरूपणानंतरं **अतः** ब्रम्हविदाप्नोतिपरमिति वाक्येन ब्रम्हविदः परब्रह्मप्राप्तेरुक्तत्वात् तच्छ्रवता वरुणेन चतुर्मुखं प्रतिकृताः **अनु** तत्वनिर्णयानुकूलाः **प्रश्नाः** कथ्यंते । तानेव विशदयति ॥ उतेति ॥ **उत कश्चन अविद्वान्** ये केचन अज्ञानिनोपि **प्रेत्य** मृत्वा **अमुं लोकं** परलोकं वैकुंठादिस्थं परंब्रम्ह **गच्छती** गच्छति प्राप्नुवंति । **आहो** अथवा **विद्वान्** ज्ञानिनएव **प्रेत्य** मृत्वा **अमुं लोकं** वैकुंठादिस्थं पंब्रम्ह गच्छति प्राप्नुवंति अयं एकः प्रश्नः विद्वान् इत्यत्रापि किं सर्वेपि ज्ञानिनो ब्रम्ह प्राप्नुवंति अथ केचनैव वेत्यध्याहृतो द्वितीयः प्रश्नः सर्वेपि ज्ञानिनो ब्रम्ह समश्नुते सम्यक् प्राप्नुवंति अथवा **कश्चित्** कश्चिदेव ज्ञानी **समश्नुता** सं सम्यक् अश्नुता अश्नुते प्राप्नोतीति तृतीयः प्रश्नः । इत्यत्राज्ञानिनो ब्रम्ह नैवाप्नुवंति ज्ञानिनएव ब्रम्हाप्नुवंति तत्रापि अखिला अपि ज्ञानिनो ब्रम्हाप्नुवंति नकेचिदेव तत्रापि सर्वे ज्ञानिनो न सम्यक् ब्रम्ह समाप्नुयुः किंतु सम्यक्प्राप्तिर्विरिंचस्यैव सर्वदा अन्येषां तारतम्येन तत्प्राप्तिरित्यभिप्रायेण समासेनोत्तरमाह ॥उइति॥ कश्चित् समश्नुता इति यत् तृतीयप्रश्ने उक्तं तत् **उ** तथैव । ज्ञानिनां मध्ये **कश्चित्** सम्यक् ब्रम्ह प्राप्नोतीति उ इत्यभ्युपगमरूपेण संक्षेपेणोक्तमर्थं रसंह्येवायं लब्ध्वानंदी भवतीत्यादौ विस्तरेण वक्तुं विष्णोः स्वातंत्र्यादिमहिमज्ञापनीय सृष्टिं सृष्टेषु प्रवेशं चाह ॥ सो कामयतेति ॥ **सः** प्रलयकालगः नारायणः **प्रजायेय** प्रजनये जगत्सृजानि अहं **बहु** बहुरूपः **स्यां** भवेयं **इति अकामयत** ऐच्छत् । **सः** प्रलयकालगो नारायणः **तपः** आलोचनं

---

१ सद्भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते सुखवाचकाः । अभाववाचकाः शब्दाः सर्वे ते दुःखवाचकाः ॥

२ अंतर्णीतण्यर्थं

अतप्यत चकार । **सः** नारायणः **तपः** आलोचनं **तप्त्वा** कृत्वा । **यत् इदं किंच** जगत् अस्ति तत् **इदं सर्वं असृजत** ऊर्णनाभिवत् स्वोदरस्थं जगद्बहिर्निष्कासयामास । **तत्** जगत् **सृष्ट्वा** उत्पादयित्वा । **तत् एव** जगत् **अनुप्राविशत्** । **तत्** जगत् **अनुप्रविश्य** । **सत्** **च** अवसादयती-ति सत् सन्नामातत् नानाकजगद्भतोऽभवदित्यर्थः सन्नामकः **त्यत्**[२] **च** नियामकत्वात् त्यन्नामा । सदान्नामकजगद्भतः **अभवत्** एवमग्रेपि । **निरुक्तं च** जगतो निरुक्तत्वप्रदत्वात् निरुक्तनामा **अनिरुक्तं च** अनंतत्वहेतोरनिरुक्तनामा अनिरुक्ताख्यजगद्गतोऽभवत् । **निलयनं च** सर्वाधारत्वात् **अनिलयनं च** श्रीब्रह्मप्राणेभ्योऽन्यजगतोऽसाधुताप्रदत्वा-दनिलयननामा तन्नामकवस्तुगतोऽभवत् । **विज्ञानं च** सर्वं जानातीति विज्ञाननामा सन् विज्ञानाख्यजगद्गतोऽभवत् **अविज्ञानं च** जगतो अज्ञ-प्तिप्रदत्वादविज्ञाननामा तन्नविज्ञानाख्यजगद्गतोऽभवत् । **सत्यं च** साधु-स्वरूपत्वात्सत्यनामा सत्याख्यजगद्वस्तुगतोऽभवत् **अनृतं च** जगतो दौर्ब-ल्यदानृत्वहेतुनाऽनृतनामाऽनृताख्यवस्तुगतोऽभवत् ॥ अत्रत्यचानिरुक्तं विज्ञानं निलयनमिति महाब्रह्मोच्यते सत्यमिति श्रीप्राणे अनिरुक्ता-निलयनाविज्ञानानृतशब्दैस्तु प्रकृतिमहद्व्योन्यज्जगादिति ज्ञेयं ॥ एवं सर्वत्र स्थितस्य हरेर्नतत्पुण्यपापसंबंधी लेपोऽस्तीत्याह ॥ सत्यमभव-दिति ॥ **सत्यं** साधुस्वरूपं निर्दोषस्वरूपं तन्नामकं **अभवत्** । नन्ववसा-दनादीनाममंगलत्वात्तन्निमित्तकसदादिशब्दवाच्यत्वं कथं युक्तमित्यतआह॥ यदिदमिति ॥ सन्निरुक्तादिशब्देन **यत् इदं किंच** अवसादनादिकर्तृत्वं भाषितं **तत्** सर्वं **सत्यं** साधु मंगलरूपमेव **इति** विद्वांसः **आचक्षते** भा-षंते॥ बहुस्यामित्यात्मनो बहुरूपात्मना भवनमुक्त्वा प्रद्युम्नरूपेण जगत्सृष्टि-मुक्त्वा सृष्टस्य सत्ताशक्त्यादिप्रेरणाय रूपांतरेण प्रवेशंचोक्त्वा अथ इदानीं स्वरूपबहुभवनं श्लोकोक्त्या ब्रम्हा व्यनक्ति ॥ तदप्येषइति ॥ **तत् अपि** स्वरूपबहुभवनरूपेऽर्थेऽपि **एषः** वक्ष्यमाणः **श्लोकः भवति** ॥ इति ष-ष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अर्थ—जर ब्रम्ह जीवाहून निराळें नाहीं असें जाणिलें, तर तो दुःखी-च होतो. जर ब्रह्म जीवाहून निराळें आहे असें जाणिलें, तर तेणें-

---

१ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेष्विवत्यतोऽतर्णीतण्यर्थात्क्विप्

२ तनु विस्तारइत्यतः कर्मणि ड्विप्रत्यये या प्रापणे इत्यतो डप्रत्ययः कर्मधारयः

करून, म्हणजे चांगलें ज्ञान झाल्यामुळें, तो चांगला ज्ञानी, सुखी व मुक्तीस जाण्यास योग्य होतो, असें जाणावें. हा श्लोक संपला. पूर्वी सांगितलेल्या मनोमयनांवाच्या संकर्षणरूप शरीराचा जो विज्ञानमयांत राहणारा वासुदेव आत्मा आहे त्या विज्ञानमयकोशांत राहणाऱ्या वासुदेवरूप शरीराचा आत्मा आनंदमयनामक नारायण हा आहे. येणेंप्रमाणें आनंदमयप्रकरण आहे. [जीवाहून ब्रह्म निराळें आहे असें समजणाऱ्यास मुक्ति मिळते, आणि जीवाहून ब्रह्म निराळें नाहीं असें समजणाऱ्यास तमनामक नरक प्राप्त होतो; असें सांगितलें असतां प्रसंगानुसार निघणाऱ्या गोष्टीवरून ब्रह्मदेवाला विचारितो.] भगवंताच्या अन्नमय इत्यादि पांच रूपांचें निरूपण केल्यानंतर आतां ब्रम्ह जाणणारास मोक्ष प्राप्त होतो असें सांगितलें आहे म्हणून असें ऐकिलेल्या वरुणानें ब्रह्मदेवास केलेले व तत्वविचारास अनुकूळ असे प्रश्न सांगतो. पहिला प्रश्न असा कीं, कोणी अज्ञानी लोक मरून ह्या वैकुंठ लोकांत असलेल्या परब्रह्माकडे जातात काय ? अथवा ज्ञानी लोक मरून वैकुंठांत असलेल्या परब्रह्माकडे जातात काय ? दुसरा प्रश्न असा कीं, ज्ञान्यांमध्येंही सर्व ज्ञान्यांना ब्रह्म प्राप्त होतें किंवा कांहींनांच प्राप्त होतें ? तिसरा प्रश्न असा कीं, सर्व ज्ञानी लोकांना ब्रह्म उत्तम प्रकारें प्राप्त होतें किंवा कोण्या एखाद्या ज्ञान्यालाच ब्रह्म उत्तम प्रकारें प्राप्त होतें ? [आतां ह्या प्रश्नांचें उत्तर थोडक्यांत देण्याकरितां, अज्ञान्याला ब्रम्ह प्राप्त होत नाहीं, ज्ञान्यालाच ब्रह्म प्राप्त होतें, ज्ञान्यांमध्येंही सर्वांना ब्रम्ह प्राप्त होतें असें नाहीं; तर, कांहींनाच प्राप्त होतें; त्यामध्येंही सर्व ज्ञान्यांना ब्रह्म उत्तम प्रकारें प्राप्त होत नाहीं, तर ब्रम्हदेवालाच नेहमीं उत्तम प्राप्ति होते; दुसऱ्यांना आपआपल्या योग्यतेप्रमाणें प्राप्ति होते, असा अभिप्राय मनांत आणून ब्रम्हदेव बोलतो.] एखाद्याला ब्रम्ह उत्तम रीतीनें प्राप्त होतें असें जें तिसऱ्या प्रश्नांत सांगितलें तें तसेंच. [हें संक्षेपानें दिलेलें उत्तर पुढें विस्तार करून सांगण्याकरितां विष्णूचा स्वतंत्रपणा इत्यादि महिम्यावरून जाणण्यास योग्य अशी सृष्टि व सृष्टींत भगवंतानें केलेला प्रवेश हीं सांगतो.] प्रलयकालीं असणाऱ्या नारायणानें म्यां जग उत्पन्न करावें, मीं अनेक रूपें धारण करावीं, अशी इच्छा केली. (त्यास्तव) प्रलयकालीं

असणाऱ्या नारायणानें विचार केला. नारायणानें विचार करून जें हें जगत आहे तें हे सर्व कोष्ट्यासारखे आपले पोटांतून बाहेर काढिले. तें जग उत्पन्न करून त्यांत प्रवेश केला, आणि त्यांत प्रवेश करून भक्षण ह्मणजे संहार करणारा असल्यामुळें सत् नांवाचा होऊन सत् नामक जगांत प्रवेश केलेला असा व जगाचें नियमन केल्यामुळें त्यत् नांवाचा होऊन त्यत् नामक जगांत प्रवेश केलेला असा झाला. ह्याप्रमाणें पुढेंही जाणावें; व जगताला (घटपट इत्यादि शब्दांनीं) वाच्यत्व दिल्या कारणानें निरुक्तनांवाचा होऊन निरुक्तनामक जगांत राहणारा झाला; व अनंत असल्यामुळें अनिरुक्तनांवाचा होऊन अनिरुक्तनामक जगांत राहणारा झाला; व सर्वांचा आधार असल्यामुळें निलयननांवाचा झाला; व लक्ष्मी, ब्रह्मदेव, मुख्यप्राण, ह्यांशिवाय दुसऱ्यांना असाधुपणा देतो ह्मणून अनिलयन नांवाचा होऊन त्या नांवाचे पदार्थांत राहणारा असा झाला; व सर्व जाणणारा असल्यामुळें विज्ञाननांवाचा होऊन विज्ञाननांवाच्या जगांत राहणारा झाला; व जगताला अज्ञान देत असल्यामुळें अविज्ञाननांवाचा व अविज्ञाननांवाच्या जगांत राहणारा झाला; व साधुस्वरूप असल्यामुळें सत्यनांवाचा होऊन सत्यनामक जगतांतील वस्तूमध्यें राहणारा झाला; व जगताला दुर्बळपणा देत असल्यामुळें अनृतनांवाचा होऊन अनृत वस्तूंत राहणारा झाला. येथें त्यत्, निरुक्त, विज्ञान, व निलयन ह्या शब्दांनीं परब्रम्ह सांगितलें; सत्य ह्या शब्दानें लक्ष्मी व मुख्यप्राण सांगितलें; अनिरुक्त, अनिलयन, अविज्ञान, व अनृत ह्या शब्दांनीं लक्ष्मी व मुख्यप्राण ह्यांच्याशिवाय बाकीचे जगत् सांगितलें असें समजावें. [येणेंप्रमाणें सर्वत्र ठिकाणीं असलेल्या हरीला त्यांच्या पापपुण्याचा लेप नाहीं असें सांगतो.] तो भगवान निर्दोषस्वरूप व सत्यनांवाचा झाला. [सत्, निरुक्त, अविज्ञान, अनृत इत्यादि शब्दांनीं जें हें कांहीं संहारकर्तृत्व, सुवाच्यत्व, अज्ञानदातृत्व व दौर्बल्यप्रदत्व सांगितलें तें अमंगल आहे अशी कोणी शंका घेईल, ह्मणून शंकेचें समाधान सांगतो.] सर्व मंगलच आहे असें विद्वान लोक ह्मणतात. [पूर्वीं असें सांगितलें कीं, भगवंतानें पुष्कळ रूपें धारण केलीं व प्रद्युम्नरूपानें जग उत्पन्न केलें व स्थिति आणि

शक्त्यादिकांची प्रेरणा ह्याकारितां दुसरें रूप घेऊन जगतांत प्रवेश केला; आतां पुष्कळ रूपें धारण करणें हें श्लोक सांगून ब्रम्हदेव स्पष्ट करितो.] परमात्म्याच्या बहुत रूपें धारण करण्याविषयींही पुढील श्लोक आहे. ह्याप्रमाणें साहावा अनुवाक आहे ॥ ६ ॥

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानꣴस्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वै तत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसꣳह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति । कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति ॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अद्वैतटीका—अग्रे सृष्टेः पूर्वं इदं ब्रह्म असत् अव्याकृतनामरूपविशेषं वा एव आसीत् । ततः ब्रह्मणः सत् प्रविभक्तनामरूपविशेषं अजायत उत्पन्नं वै । तत् असच्छब्दवाच्यं स्वयं एव आत्मानं अकुरुत कृतवन् । यस्मादेवं तस्मात् तत् ब्रम्हैव सुकृतं स्वयं कर्तृ इति उच्यते । यत् वा यदेव एतत् सुकृतं सुकृतशब्दवाच्यं सः रसः तृप्तिहेतुरानंदकरः वै । हि अयं रसं एव लब्ध्वा प्राप्य आनंदी सुखी भवति । यत् यदि एषः आकाशे परमे व्योम्नि गुहायां निहितः आनंदः न स्यात् तर्हि कः हि एव लोके अन्यात् अपानचेष्टां कुर्यात् कः प्राण्यात् प्राणनं कुर्यात् हि एषः एव लोकं धर्मानुरूपं आनंदयाति सुखयाति । यदा एव हि एषः साधकः अदृश्ये अविकारे अनात्मे अशरीरे अनिरुक्ते अनिर्वाच्ये अनिलयने अनाधारे एतस्मिन् ब्रम्हणि अभयं यथास्यात्तया प्रतिष्ठां स्थितिमात्मभावं विंदते लभते । अथ तदा सः साधकः अभयं भयाभावं गतः भवति । यदा एव पुनरविद्याऽवस्थायां हि एषः अविद्यावान् एतस्मिन् ब्रह्मणि अरं उत् अल्पमपि अंतरं छिद्रं भेददर्शनं कुरुते । अथ तस्माद्भेददर्शनाद्धेतोः तस्य भयं भवति । अमन्वा-

तस्य **विदुषः** एकत्वाज्ञानिनः **तत्** **तु** **एव** तदेव ब्रम्ह **भयं** भयकारकं भवति । **तत्** एतस्मिन् **अपि** ब्राम्हणवाक्योक्तेऽर्थे **एषः** भय-प्रकाशकः **श्लोकः** मंत्रः **भवति** । इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अर्थ—सृष्टि होण्याच्या पूर्वी ब्रम्ह असत् म्हणजे ज्यास नाम व रूप नाहीं असें होतें, त्यापासून सत् म्हणजे ज्यास नाम व रूप आहे तें उत्पन्न झालें. असत् ब्रम्हानें सत् ब्रम्ह उत्पन्न केलें म्हणून त्यास सुकृत (म्हणजे आपणास आपणच करणारा) असें म्हणतात. ज्याला सुकृत म्हणतात तेंच (ब्रह्म) तृप्तीला कारणभूत असा आनंद देणारें आहे; कारण त्याच्या प्राप्तीनें (मनुष्य) सुखी होतो. जर तो आनंद (म्ह० ब्रम्ह) हृदयाकाशांत नसता, तर वायूसंबंधीं श्वापरा व श्वासोछ्वास कोणीं केला असता ? कारण तेंच (ब्रम्ह) लोकांना त्यांच्या पुण्याप्रमाणें सुख देतें. जे निर्विकार, शरीररहित, अनिर्वाच्य, निराधार आहे त्या (ब्रम्हा) मध्यें जेव्हां निर्भयपणानें कोणी साधन करणारा ऐक्यभाव पावतो, तेव्हां तो निर्भय होतो. जेव्हां कोणी साधन करणारा अज्ञानावस्थेंत असल्यामुळें आपण व ब्रम्ह ह्यांमध्यें कांहीं तरी भेद आहे असें मानतो तेव्हां भेद मानल्यामुळें त्याला भय प्राप्त होतें. ब्रम्ह व मी एक आहें असें न समजणारास हेंच ब्रम्ह भयकारक होतें. ह्याविषयीं (म्हणजे ब्राम्हणवाक्यांत सांगितलेल्या अर्थाविषयीं) ब्रम्हापासून भय दाखविणारा पुढील मंत्र आहे. हा सातवा अनुवाक ॥ ७ ॥

द्वैतटीका—तं श्लोकं पठति ॥ असद्वेति ॥ **इदं** **अग्रे** अस्य जगतोग्रे पूर्वं **असत्** अनाराध्यत्वादपरिछिन्नत्वेन केनाप्यप्राप्यत्वादसन्नामा नारायणएव **आसीत्** वै प्रसिद्धं । **ततः** नारायणात् **सत्** ज्ञानिप्राप्यत्वात्सन्नामा वासुदेवः **अजायत** व्यक्तोऽभवत् वै निश्चितं । **तत्** वासुदेवरूपं **आत्मानं** स्वात्मानं **स्वयं** स्वेच्छयैव संकर्षणादिरूपेण **अकुरुत** । **तस्मात्** तद्धेतोरेव **तत्** वासुदेवरूपं **सुकृतं** इति **उच्यते** **इति** श्लोकः भवति ॥ जगत्सृष्टितदनुप्रवेशस्वात्मबहुभावानां प्रकरणं ॥ सन्नाममुमुक्षुसाध्यत्वरूपहेतूक्त्या व्यनक्ति ॥ यद्वैतत्सुकृतमिति ॥ **यत्** **तत्** **सुकृतं** सुकृतनामकं वासुदेवरूपं **सः** **रसः** **वै** वरानंदरूपो वै । **हि** यस्मात् **रसं** पूर्णानंदं वासुदेव **लब्ध्वा** **एव** प्राप्यैव **अयं** मुक्तः **आनंदी** **भवति** ॥

लोकचेष्टकत्वान्यथानुपपत्तिरूपयुक्त्यापि भगवान् वासुदेवः पूर्णानंदइत्याह ॥ कोह्येवान्यादिति ॥ **यदा** यदि **आकाशः** आसमंतात्काशनात् दीप्तत्वादाकाशनामा **एषः** भगवान् वासुदेवः आनंदः पूर्णानंदो न स्यात् तर्हि **कः हि** कः पुमान् **अन्यात्** चेष्टयेत् प्रवर्तयेत् **कः प्राण्यात्** यज्ञदानादिषु प्रकर्षेण प्रेरणां कुर्यात् न कोपीत्यर्थः । परेषां सुखरूपत्वाच्चायं सुखोद्रिक्तइत्याह ॥ एषह्येवेति ॥ **हि** यस्मात् **एषः एव** भगवान् अखिलं ब्रह्माद्यमुक्तजातं **आनंदयाति**[1] आनंदयति अतोयं भगवान् वासुदेव आनंदपूर्णइत्यर्थः ॥ ब्रह्मणः पूर्णानंदोक्तिप्रकरणं ॥ भगवत्प्राप्तौ किं साधनमिति शंकायां प्रतिष्ठितं ज्ञानमेवेत्याह ॥ यदा ह्येवैषइति ॥ हि यस्मात् रसं लब्ध्वैवाऽऽनंदी भवति तल्लब्धिश्च तन्महिमज्ञानादेव भवति तस्मात् **यदा एव एषः** अविकारी **अदृश्ये** साकल्येन ज्ञानागोचरे **अनात्म्ये** आत्मनइदं आत्म्यं जीवसंबंध्यल्पज्ञानाल्पसुखादिगुणजातं तद्रहिते **अनिरुक्ते** साकल्येन वेदाप्रतिपाद्ये **अनिलयने** अनन्याश्रये **एतस्मिन्** हरौ **अभयं** भयरहितं यथा भवति तथा **प्रतिष्ठां** ज्ञानरूपां **विंदते** लभते **अथ** अनंतरं **सः** उपासकः **अभयं** भयरहितं भगवंतं **गतः** प्राप्तः **भवति** न केवलं भगवद्विषयकसम्यक्ज्ञानाभावे परप्राप्त्यभावो विपर्ययज्ञानेनाऽनर्थप्राप्तिश्चेत्याह ॥ यदा ह्येवैषइति ॥ **यदा** यदि **एव एषः** ज्ञान्यज्ञोवा **उदरं**[2] उत् उत्कृष्टः अः अकारवाच्यः विष्णुः येभ्यः ते उदाः[3] जीवाः तेषु जीवेषु रः परस्परं स्थितोऽसौ उदरः तं **अंतरं एतस्मिन्** विष्णौ **कुरुते**[4] मन्यते भगवद्रूपाणामन्योन्यं मूलरूपस्य च भेदं जानीते इत्यर्थः **अथ** तर्हि **तस्य भयं** भयकरं **भवति** । हि इतिप्रासिद्धं प्रकृतस्यैव परब्रह्मणो विद्वदविदुषोर्भयप्रदत्वरूपं महिमांतरमाह ॥ तत्वेवेति ॥ **तत् एव तु** ब्रह्म **विदुषः** ज्ञानिनः **अमन्वानस्य** अज्ञानिनश्चेति सर्वस्य **भयं** भयकरं भवति एतावान्विशेषः विदुषो यावन्मुक्तिः किंचिद् भयकृत्पश्चादभयकृदज्ञस्य संसारभयकृद्विपरीतस्य तु महाभयकृदिति ॥ विदुषो भयकृदित्यर्थे संमतिनया श्लोकमुदाहराति ॥ तदपीति ॥ **तत् अपि** तत्रापि ब्रह्म विदुषां भयप्रदमित्यर्थेऽपि **एषः** वक्ष्यमाणः **श्लोकः भवति** ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

---

[1] दीर्घस्तु आधिक्यार्थः [2] ऋ गताविति धातोः

[3] मयूरव्यंसकादयश्चेति समासः [4] धातुनामनेकार्थत्वं

अर्थ—[तो श्लोक सांगतो.] ह्या जगताच्या पूर्वीं असत् ह्मणजे प्राप्त होण्यास अशक्य असल्या कारणानें असन्नामक नारायण होता हें प्रसिद्ध आहे. त्या नारायणापासून सत् ह्मणजे ज्ञानी लोकांना प्राप्त होण्यास योग्य असल्यामुळें सन्नामक वासुदेव प्रगट झाला हें निश्चित आहे. त्या वासुदेवरूपानें आपणास आपल्याच इच्छेनें संकर्षणादिक रूपें दिलीं. ह्या कारणास्तव त्या वासुदेवरूपाला सुकृत ह्मणजे चांगलें करणारें असें ह्मणतात. हा श्लोक आहे. येणेंप्रमाणें जग करणें, त्यांत प्रवेश करणें, व आपण अनेक रूपें धारण करणें ह्याविषयींचें हें प्रकरण आहे. [मुक्तीची इच्छा करणाऱ्यांनीं प्राप्त करून घेण्यास योग्य आहे हें कारण दाखवून भगवंताचें सत् हें नांव स्पष्ट सांगतो.] जें सुकृतनामक वासुदेवरूप तें रस ह्मणजे पूर्णानंद वासुदेवरूप, ह्या प्रतप्राप्त होऊनच हा मुक्त जीव आनंदी होतो. आतां लोकांना प्रेरणा करणें हा धर्म दुसऱ्या रीतीनें सिद्ध होत नाहीं अशा युक्तीनें हीं भगवान वासुदेव पूर्णानंद आहे असें सांगतो) जर आकाश ह्मणजे आसमंतात प्रकाशणारा आकाशनांवाचा हा भगवान वासुदेव पूर्णानंदन होईल तर कोणता पुरुष प्रेरणा करील व कोणता पुरुष यज्ञदान इत्यादिक प्रसंगीं जोरानें प्रेरणाकरील. [आतां, दुसऱ्यांना सुखकार असल्या कारणानें ही भगवान पूर्णानंद आहे असें सांगतो.] ज्यापेक्षां हाच भगवान ब्रह्मदेव आदि करून सर्व मुक्तजीवांना आनंदित करितो, त्यापेक्षां हा भगवान वासुदेव पूर्णानंद आहे. हें ब्रह्माचा पूर्णानंद सांगण्याचें प्रकरण आहे. [भगवानाच्या प्राप्तिविषयीं काय साधन आहे ? तर स्थिरज्ञान हें साधन आहे असें सांगतो.] ज्यापेक्षां रसनामक परमात्म्या प्रतप्राप्त होऊनच (जीव) आनंदी होतो व त्या परमात्म्याची प्राप्ति त्याचा महिमा समजल्यानेंच होते, त्यापेक्षां जेव्हां हा अधिकारी जीव, ज्याचें पूर्णपणें ज्ञान होत नाहीं जो जीव संबंधीं अल्प ज्ञान व अल्पसुख इत्यादिक गुण रहित आहे, वेदानें ज्याचें पूर्ण वर्णन होऊं शकत नाहीं, ज्याला दुसऱ्याचा आश्रय नको, अशा भगवंताच्या ठिकाणीं निर्भयपणें ज्ञानरूप मोठेपणा मिळवितो. त्या नंतर तो अधिकारी भय रहित अशा भगवंताप्रत प्राप्त होतो. [भगवंताचे चांगलें ज्ञान नसल्यानें भगवंताची प्राप्ति होत नाहीं एव-

देंच नाहीं, तर भलत्या ज्ञानानें अनर्थ प्राप्त होतो असें सांगतो]. जर ज्ञानी किंवा अज्ञानी मनुष्य, जीवामध्यें जसा परस्पर भेद आहेत तसा भेद परमात्म्याच्या रूपामध्यें आहे असें मानील म्हणजे भगवंताच्या रूपांचा परस्पर व मूलरूपाशीं भेद आहे असें समजेल, तर त्याला भय प्राप्त होते हें स्पष्ट आहे. तेंच ब्रम्हज्ञानी व अज्ञानी ह्या सर्वांना भय देणारें होतें परंतु ह्यांत इतकेंच विशेष आहे कीं ज्ञान्याला मुक्ति मिळे पर्यंत थोडेसें भय देऊन नंतर निर्भय करितें, आणि अज्ञान्याला संसार भयांत ठेवितें, आणि भलत्याच रीतीनें भगवंताला जाणणाऱ्यास मोठें भय देते [पूर्वीं असें सांगितलें कीं सर्वही ज्ञान्यांना ब्रम्ह प्राप्त होतें; त्यामध्यें हीं ब्रम्हदेवासच उत्तम रीतीनें प्राप्त होतें व दुसऱ्यांना आप-आपल्या योग्यतेप्रमाणें प्राप्त होते [ज्ञान्याला भय प्राप्त होतें असें जें सांगितलें त्याच अर्थाचा श्लोक सांगतो]. ब्रम्ह ज्ञान्याला भय प्राप्त होते अशा अर्थाचा पुढील श्लोक आहे. ह्याप्रमाणें सातवा आनुवाक आहे. ॥ ७ ॥

भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्य्यः । भीषास्मादग्निश्चे-न्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैषानन्दस्य मीमाꣳसा भवति । युवा स्यात् साधु युवाध्यायिकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्व्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आ-नन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्यगन्धर्व्वाणा-मानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्व्वा-णामानन्दाः । स एको देवगन्धर्व्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाका-महतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्व्वाणामानन्दाः । स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवाना-मानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवा-नामानन्दाः । स एकः कर्म्मदेवानांदेवानामानन्दः ये कर्म्मणा देवानपि यन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्म्मदेवा-

नांदेवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकाम-हतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्यानन्दः । श्रो-त्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः । स एको बृह-स्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरा-नन्दाः । स एक प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रि-यस्य चाकामहतस्य । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवंवित् । अस्माँल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मान-मुपसङ्क्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रामति । एतं मनो-मयमात्मानमुपसङ्क्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति तदप्येष श्लोको भवति ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अद्वैतटीका—अस्मात् ब्रह्मणः भीषा भयेन वातः पवते । सूर्यः अस्मात् भीषा उदेति । अस्मात् भीषा अग्निः च इंद्रः च पंचमः मृत्युः धावति इति । तस्य ब्रह्मणः आनंदस्य सा एषा मीमांसा विचारणा भवति । साधु युवा युवा प्रथमवयाः आध्यायिकः अधीनवेदः आशिष्ठः आशास्तृतमः दृढिष्ठः दृढतमः बलिष्ठः बलवत्तमः एवमाध्यात्मिकसाधनसं-पन्नः स्यात् तस्य वित्तस्य वित्तेन उपभोगसाधनेन दृष्टार्थेन च कर्मसा-धनेन पूर्णा संपन्ना इयं सर्वा पृथिवी स्यात् । तस्य च य आनंदः सः मानुषः मनुष्याणां प्रकृष्टः एकः आनंदः । ते ये शतं मानुषाः आनं-दाः सः एकः श्रोत्रियस्य वेदाध्ययनकर्तॄणां च अकामहतस्य अका-महतानां मनुष्यगंधर्वाणां आनंदः । ते ये शतं मनुष्यगंधर्वाणां आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य देवगंधर्वाणां आनंदः। ते ये शतं देवगंधर्वाणां आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहत-स्य चिरलोकलोकानां चिरं लोको येषां ते चिरलोकाः तादृशानां लोका-नां पितॄणां आनंदः । ते ये शतं चिरलोकानां पितॄणां आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य आजानजानां स्मार्तकर्मविशेषत

देवस्थानेषु जातानां देवानां आनंदः । ते ये शतं आजानजानां देवानां आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य ये कर्मणा वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा देवान् अपि यंति प्राप्नुवंति तेषां कर्मदेवानां देवानां आनंदः । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानां आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य अकामहतस्य देवानां आनंदः । ते ये शतं देवानां आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य इंद्रस्य आनंदः । ते ये शतं इंद्रस्य आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य बृहस्पतेः आनंदः । ते ये शतं बृहस्पतेः आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य प्रजापतेः विराट्संज्ञकस्य ब्रह्मणः आनंदः । ते ये शतं प्रजापतेः आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य आनंदः । सः आकाशादिकार्यं सृष्ट्वा तदेवानुप्रविष्टः यः च अयं पुरुषे च यः यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखाग्ह्याण्युपजीवाति असौ आदित्ये सः एकः[1] । यः एवं वित् सः अस्मात् लोकात् प्रेत्य एतं अन्नमयं आत्मानं उपसंक्रामात एतं प्राणमयं आत्मानं उपसंक्रामति । एतं मनोमयं आत्मानं उपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयं आत्मानं उपसंक्रामति । एतं आनंदमयं आत्मानं उपसंक्रामाते । तत् तस्मिन्नेव आनंदवल्यर्थे अपि एषः संक्षेपतोर्थप्रकाशकः श्लोकः मंत्रः भवति। इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

अर्थ—याच्या (ह्म० ब्रह्माच्या) भयानें वायु वाहतो. याच्या भयानें सूर्य उगवतो. याच्या भयानें अग्नि, इंद्र व मृत्यु हा पांचवा हे सर्व आपआपलीं कामें करितात. ह्याप्रमाणें वेदमंत्र आहे. आतां ब्रह्माच्या आनंदाविषयीं पुढें सांगितल्याप्रमाणें विचार आहे. तरुण, वेदाध्ययन केलेला, सुशिक्षित, सुदृढ, बळकट, असा एक मनुष्य कल्पना कर ; व जेथें संपत्ति, उपभोगाची साधनें, व पूर्वपुण्य ह्यांची समृद्धि आहे अशी पृथ्वी याची आहे असें मान. अशा मनुष्याचा जो आनंद तो एक आनंद असें समज. मनुष्याचे असे जे शंभर आनंद ते वेदाध्ययन केलेल्या व कामाची पीडा नसलेल्या अशा मनुष्यगंधर्वांचा एक आनंद होतो. मनुष्यगंधर्वांचे जे शंभर आनंद ते, वेदाध्ययन केलेल्या व कामाची पीडा नसलेल्या अशा देवगंधर्वांचा एक आनंद होतो. देवगंधर्वांचे

---

[1] एकमेवाद्वितीयंतत्त्वमसीतिश्रुत्यंतरं.

जे शंभर आनंद ते, ज्यांचा लोक नेहमीं राहतो व जे वेदाध्ययन केलेले असून ज्यांस कामाची पीडा नाहीं अशा पितरांचा एक आनंद होतो. ज्यांचा लोक नेहमीं राहतो व जे वेदाध्ययन केलेले अशा पितरांचे जे शंभर आनंद ते, जे वेदाध्ययन केलेले असून ज्यांस कामाची पीडा नाहीं असे आजानज म्हणजे स्मार्तकर्मांच्या योगानें देवपदवी मिळविणारे ह्यांचा एक आनंद होतो. आजानज देवांचे जे शंभर आनंद ते, जे वेदाध्ययन केलेले असून ज्यांस कामाची पीडा नाहीं असे कर्मदेव म्हणजे वेदांतील अग्निहोत्रादिक कर्मांच्या योगानें देवपदवी मिळविणारे ह्यांचा एक आनंद होतो. कर्मदेवांचे जे शंभर आनंद ते, जे वेदाध्ययन केलेले असून ज्यांस कामाची पीडा नाहीं असे देव ह्मणजे यज्ञांतील हविर्भाग घेणारे ह्यांचा एक आनंद होतो. देवांचे जे शंभर आनंद ते, ज्यानें वेदाध्ययन केलें असून ज्यास कामाची पीडा नाहीं अशा इंद्राचा एक आनंद होतो. इंद्राचे जे शंभर आनंद ते, ज्यानें वेदाध्ययन केलें असून ज्यास कामाची पीडा नाहीं अशा बृहस्पतीचा एक आनंद होतो. बृहस्पतीचे जे शंभर आनंद ते, ज्यानें वेदाध्ययन केलें असून ज्यास कामाची पीडा नाहीं असा प्रजापति ह्मणजे विराटनामक ब्रह्मदेव ह्याचा एक आनंद होतो. प्रजापतीचे जे शंभर आनंद ते, ज्यानें वेदाध्ययन केलें असून ज्यास कामाची पीडा नाहीं असा ब्रह्मदेव ह्मणजे हिरण्यगर्भ ह्याचा एक आनंद होतो. आकाशादिक कार्यें उत्पन्न करून जें परब्रह्म ह्या पुरुषामध्यें (ह्मणजे मनुष्यामध्यें अथवा डोळ्यांतील प्रतिमेमध्यें) आहे तें, व ज्याच्या आनंदाच्या लेशाचा उपभोग ब्रह्मदेव इत्यादिक घेतात असें जें परब्रह्म सूर्यांत आहे तें, हीं दोन्हीं एकच आहेत. जो असें जाणतो तो ह्या जगांतील सर्व इच्छा सोडून अन्नमय आत्म्याजवळ जातो (ह्मणजे अन्नमय आत्म्यास पूर्णपणें जाणतो), प्राणमय आत्म्यास पूर्णपणें जाणतो, मनोमय आत्म्यास पूर्णपणें जाणतो, विज्ञानमय आत्म्यास पूर्णपणें जाणतो, आणि आनंदमय आत्म्यास पूर्णपणें जाणतो. ह्या आनंदवल्लींत सांगितलेला अर्थ संक्षिप्त रीतीनें दर्शविणारा पुढील मंत्र आहे. हा आठवा अनुवाक ॥८॥

द्वैतटीका—तमेव श्लोकं पठति ॥ भीषेति ॥ **अस्मात्**[1] अस्य भगवतः

१, पंचमी षष्ठ्यर्थे.

भीषा भयेन **वातः** वायुः **पवते** तृणपर्णादिसंमार्जनेन भूशुद्धिं करोति । अस्मात् ब्रह्मणः **भीषा सूर्यः उदेति** । **अस्मात्** ब्रह्मणः **भीषा** भयेन **अग्निः च** पचनरूपस्वव्यापारं करोति **इंद्रः च** त्रैलोक्यपालनं वर्षणादिरूपं स्वव्यापारं करोति । **पंचमः** पंचत्वसंख्यापूरकः **मृत्युः** यमोऽपि अस्मात् भीषा प्रजासंयमनादिरूपे स्वव्यापारे **धावति** । एतच्चोपलक्षणं सर्वेऽपि देवादयोऽस्य भयेनैव स्वव्यापारान् कुर्वंतीत्यपि ध्येयं **इति** एषश्लोकः भवति ॥ ब्रह्मणो भयाभयकत्वमहिमप्रकरणं ॥ पूर्वं सर्वेऽपि ज्ञानिनो ब्रह्म प्राप्नुवंति तत्रापि सम्यक्प्राप्तिर्ब्रह्मणएवान्येषां तु तारतम्येनेत्युकारेण समासतः कथितं तदिदानीं विदुषा मुक्तभयकत्वमामुक्तयेवेति ज्ञापयितुं विवृणोति ॥ सैषेति ॥ यद्वा ब्रह्मणो जगच्चेष्टकत्वादिना पूर्णानंदत्वमुक्तं तज्ज्ञानिनां बहुतारतम्योक्तिपूर्वं विवृणोति ॥ सैषेति ॥ **आनंदस्य** आनंदसंबंधिनी **सा एषा** वक्ष्यमाणा **मीमांसा** विचारणा **भवति** । एषह्येवानंदयातीत्यानंदयितृत्वमुक्तं तन्मुक्तावेव मुख्यमिति तत्र सर्वेषां किमेकधा नैकधेति विचारो भवति एवं विचारेऽनेकधेत्युच्यते तत्र मनुष्योत्तममारभ्य विरिंचिपर्यंतमानंदतारतम्यं वक्तुं मनुष्योत्तमचक्रवर्त्यानंदपूर्वावधिभूतं वक्तुमुक्तचक्रवर्तिनो विशेषणान्याह ॥ युवास्यादिति ॥ **युवा** नित्यं तरुणः यद्वा विष्णुना युक्तः **साधुयुवा** आद्यपक्षे साधुना विष्णुना युवा मिश्रितो द्वितीयपक्षे साधुभिर्दुःखसंभिन्नत्वानित्यत्वादिदोषशून्यैर्गुणैर्युवायुक्तः **अध्यायकः** अधीतिपूर्णफलं मुक्तिरूपं प्राप्तः **आशिष्ठः** असम्यक् शं सुखं अस्येत्याशः अतिशयेनाशः आशिष्ठः नित्यपूर्णसुखत्वादित्यर्थः **दृढिष्ठः** अतिशयेन दृढः निर्विकारः **बलिष्ठः** अतिशयेन बली एतादृशः यदि मुक्तः **स्यात्** । **तस्य** एवं रूपविशेषणयुक्तस्य मुक्तचक्रवर्तिनस्त्रेतायुगे संसारदशायां **इयं सर्वा पृथिवी वित्तस्य** वित्तेन **पूर्णा स्यात्** तदा तस्य यत्सुखं **सः एकः मानुषआनंदः** मनुष्यमुक्तचक्रवर्तिसंबंध्येक आनंदः उत्तरत्र शतगुणानंदादिगणनानुकूलत्वेन एकानंदस्वरूप इत्युक्तमिति ज्ञेयं ॥ **ते** प्रसिद्धाः **ये शतं** शतसंख्याकाः **मानुषाः** मुक्तमनुष्यचक्रवर्तिसंबंधिनः **आनंदाः सः एकः**

---

१. युमिश्रणे कर्मणि क्विप् वागतीत्यस्मात्कानिन्

२. रकृबो हलादेर्लघोरिति राभावश्छांदसः

३. सर्वैर्मानुषकैर्भोगैः सपन्नतम इतिबृहदारण्यके

श्रोत्रियस्य श्रोत्रियाणां संपूर्णश्रुतिफलं प्राप्तानां **च अकामहतस्य** अकामहतानां अवाप्तकामत्वेन कामकृतोपद्रवशून्यानां मुक्तानां **मनुष्यगंधर्वाणां** परप्रेष्याणां **आनंदः** यद्वा ते ये शतं संसारिक्षितिपानंदाः स एकः संसारिमनुष्यगंधर्वाणामानंदः चपरं ते ये शतं मुक्तक्षितिपानंदाः स एकः श्रोत्रियस्याकामहतस्य मुक्तमनुष्यगंधर्वस्यानंदः एवमग्रेऽपि बहुवचनांतं वाक्यं संसारिपरं उत्तरमेकवचनांतपदोपेतं वाक्यं मुक्तपरमितिज्ञातव्यं । **ते ये शतं मनुष्यगंधर्वाणां आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य** श्रोत्रियाणां **च अकामहतस्य** अकामहतानां **देवगंधर्वाणां** स्वमुखेन देवप्रेष्याणां **आनंदः । ते ये शतं देवगंधर्वाणां आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य** श्रोत्रियाणां **च अकामहतस्य** अकामहतानां **चिरलोकलोकानां**[1] नाशशून्यतया चिरलोको वैकुंठादिः सएव लोको वसतिस्थानं येषां तेषां **पितॄणां आनंदः । ते ये शतं चिरलोकलोकानां पितॄणां आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य** श्रोत्रियाणां **च अकामहतस्य** अकामहतानां **आजानजानां** देवकुले उत्पन्नानामविशेषेण पृथगनाख्यातानां अकथितानां देवानां **आनंदः ते ये शतं आजानजानां देवानां आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य** श्रोत्रियाणां **च अकामहतस्य** अकामहतानां **ये कर्मणा** यज्ञादिना ब्रह्मांडांतः **देवान्** देवत्वं **अपि** यंति[2] यांति तेषां **कर्मदेवानां** अंतराप्राप्तदेवत्वानां **आनंदः । ते ये शतं कर्मदेवानां आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य** श्रोत्रियाणां **च अकामहतस्य** अकामहतानां **देवानां** सृष्ट्यादौ देवत्वं प्राप्तानां तत्वाभिमानिदेवानां **आनंदः । ते ये शतं देवानां आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य इंद्रस्य** इंदुं चंद्रं रापयति क्षयनानयनीतींद्रस्तस्य दक्षप्रजेश्वरस्य **आनंदः । ते ये शतं इंद्रस्य आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य बृहस्पतेः** महेंद्रत्वहेतुना बृहच्चासौपतिश्चबृहस्पतिशब्दितः इंद्रः पुरंदरः तस्य **आनंदः । ते ये शतं बृहस्पतेः आनंदाः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य प्रजापतेः** प्रजा प्रजातिः प्रजननं नियामकप्रजननेशितृत्वहेतुना प्रजापतिनाम्ना रुद्रस्य **आनंदः । ते ये शतं प्रजापतेः** रुद्रस्य

---

१. लुक्प्रकाशइतिधातोः

२. ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यंत इतिबृहदारण्यके

३. धातूनामनेकार्थत्वात्

आनंदः सः एकः श्रोत्रियस्य च अकामहतस्य ब्रम्हणः चतुर्मुखस्य **आनंदः** । अत्रानंदनीचोच्चनोक्तिरुपलक्षणं ज्ञानभक्तिबलादावपि ध्येयं ॥ एवं लक्षणवाक्यस्य सत्यत्वादिपदत्रयार्थं आत्मनआकाशइत्यादिप्रकरणषट्केन विवृत्य यो वेदनिहितमित्युक्तवेदनं कथमित्यतो न जीवैक्येन किंतु ननो भेदेनेत्यसद्ब्रह्मेति श्लोकेनोक्त्वा ऽयातोऽनुप्रश्ना इत्यादिना सोश्नुत इत्युक्तो ज्ञानिनः सर्वकामभोगः सर्वज्ञानिनां समान उत कस्यचिदेव सम्यगिति कृतप्रश्नस्य सैषानंदस्येत्यादिनोत्तरमुक्त्वाथेदानीं ब्रह्मज्ञानं नैतद्रूपादौ भेदेने त्युदरमंतरंकुरुतइत्यादिना ऽभिहिते सति कथं तर्हि यतः सर्वत्र स्थित-तद्रूपाणामभेदेनैव च ज्ञानं पुमर्थहेतुर्नान्यथेति भावेनाह ॥सयश्चायमिति॥ रसंह्येवायंलब्ध्वानंदीभवतीत्यत्र यत्प्रसादात्स्वरूपानंदावाप्तिर्ब्रम्हादीना मुक्ता **सः** प्रसिद्धः **यः च अयं पुरुषे** सर्वे नृजीवसमूहे **यः च असौ आदित्ये** आदित्योपलक्षितदेवेषु स्थितः । **सः एकः** एव सर्वैः स्वातंत्र्यादिगुणैर्विशिष्टः सर्वोत्तमः । **यः** अधिकारी **एवं वित्** जानन् जीवांश्च तारतम्येन वित् **सः** । **अस्मात् लोकात्** भौतिकदेहात् **प्रेत्य** तं देहं त्यक्त्वा निर्गत्य । **एतं अन्नमयं आत्मानं** अनिरुद्धं **उपसंक्रामति** प्राप्नोति । **एतं प्राणमयं आत्मानं** प्रद्युम्नं **उपसंक्रामति** प्राप्नोति । **एतं मनोमयं आत्मानं** संकर्षणं **उपसंक्रामति** प्राप्नोति । **एतं विज्ञानमयं आत्मानं** वासुदेवं **उपसंक्रामति** प्राप्नोति । **एतं आनंदमयं आत्मानं** नारायणं **उपसंक्रामति** प्राप्नोति ॥ पूर्णानंदत्वेनापि तज्ज्ञानमावश्यकमानंदमयप्राप्ताविति भावेनाह ॥ तदप्येष इति ॥ **तत् अपि** तत्रापि पूर्णानंदत्वज्ञानिन एव तत्प्राप्तिरित्यर्थे **एषः श्लोकः भवति** अस्ति ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अर्थ––[तो श्लोक सांगतो] परमेश्वराच्या भयानें वारा गवत व पानें काढून जमीन स्वच्छ करितो; त्याच्याच भयानें अग्नि अन्न पचविण्याचा व्यापार करितो; आणि त्याच्याच भयानें इंद्र त्रैलोक्याचें पालन व वृष्टि इत्यादि व्यापार करितो; व मृत्यु प्रजेचा नाश करितो. ह्यावरून असें जाणावें कीं सर्व देव आपापले व्यापार परमेश्वराच्या भयानें करितात. ह्याप्रमाणें श्लोक आहे. परमेश्वरानें भयाभय देण्याविषयींचें हें प्रकरण आहे. तें ह्याप्रमाणें "तसेंच" असें म्हणून संक्षेपानें सांगितलें. आतां ज्ञान्यांना भय उत्पन्न करितें म्हणून जें पूर्वी सांगितलें तें त्याला मुक्ति मिळे तोंपर्यंतच करितें असें जाणविण्याकरितां

पूर्वी संक्षेपानें जें सांगितलें त्याचेंच विवरण करितो. (अथवा ब्रह्म जगाला प्रेरणा करितें म्हणून तें पूर्णानंद आहे असें जें पूर्वी सांगितलें तेंच ज्ञान्यांचें पुष्कळ तारतम्य सांगून स्पष्ट करितो)] आनंदाविषयीं ही पुढें सांगितलेली विचारणा आहे [मुक्तांना होणारा आनंद एक प्रकारचा नसून पुष्कळ प्रकारचा आहे. त्यांत उत्तम मनुष्यांपासून ब्रम्हदेवापर्यंत आनंदाचें तारतम्य सांगण्याकरितां सार्वभौम राजाचा आनंद आरंभीचें परिमाण करण्यास्तव सार्वभौम राजा कशा प्रकारचा घ्यावयाचा तो सांगतो.] नेहमीं तरुण असलेला (अथवा विष्णु नेहमीं सन्निध असलेला) (अथवा दुःखयुक्त किंवा अनित्य इत्यादि दोषरहित अशा गुणांनीं युक्त) अध्ययनाचें पूर्ण फल अशी जी मुक्ति ती मिळालेला अतिशयेंकरून उत्तम सुख मिळालेला, कांहीं विकार नसलेला, अतिशय बळकट असलेला, असा जर कोणी मुक्त झालेला मनुष्य असेल; तर अशा गुणांनीं युक्त असलेला सार्वभौम राजा त्रेतायुगीं संसारांत असतां जर त्याची ही सर्व पृथ्वी धनानें पूर्ण असती, तर त्याचा आनंद तो एक मानुष आनंद आहे. म्हणजे मुक्त सार्वभौम राजाचा हा जो आनंद तो दुसऱ्यांचे आनंद मोजण्यासाठीं प्रमाण आहे असें मानिलें; तर मुक्त सार्वभौम राजाचे तसे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय म्हणजे ज्यांना श्रुतीचें संपूर्ण फल मिळालें आहे आणि आकामहत ह्मणजे इच्छित पदार्थ न मिळाल्यानें त्या पदार्थाच्या इच्छेपासून जी पीडा होते तद्रहित असे ह्मणजे मुक्त झालेले मनुष्यगंधर्व (ह्मणजे देवांचे सेवकांचे सेवक) ह्यांचा एक आनंद होय. अथवा दुसरा अर्थ असा कीं, संसारांत असलेल्या सार्वभौम राजाचे जे शंभर आनंद ते संसारांत असलेल्या मनुष्यगंधर्वांचा एक आनंद आहे. आणि मुक्त झालेल्या सार्वभौम राजाचे जे शंभर आनंद ते श्रोत्रिय व अकामहत अशा व मुक्त झालेल्या मनुष्यगंधर्वांचा एक आनंद आहे. ह्याप्रमाणें पुढेंही जें बहुवचनांत वाक्य असेल तें संसाऱ्याकडे लावायाचें; आणि एकवचनांत वाक्य असेल तें मुक्ताकडे लावावयाचें असें जाणावें. मनुष्यगंधर्वांचे तसे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय व आकामहत अशा देवगंधर्व (म्हणजे देवांचे साक्षात् सेवक) ह्यांचा एक आनंद आहे. देवगंधर्वांचे तसे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय आणि अकामहत अशा वैकुंठवासी पितरां-

चा एक आनंद आहे. पितरांचे तसे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय आणि अकामहत असे आजानज ह्मणजे जे देवकुलांत उत्पन्न झालेले असून ज्यांना विशेष नांवें नाहींत अशा देवतांचा एक आनंद आहे. अशा नामरहित देवतांचे जे शंभर आनंद ते श्रोत्रिय आणि अकामहत असे कर्मदेव ह्मणजे ज्यांना यज्ञादिक कर्मानें सृष्टीमध्यें देवपणा मिळाला आहे त्यांचा एक आनंद आहे. कर्मदेवांचे असे जे शंभर आनंद ते श्रोत्रिय आणि अकामहत असे देव ह्मणजे सृष्टी उत्पन्न होण्याचे अगोदर देवपणा मिळालेल्या तत्वाभिमानी देवतांचा एक आनंद आहे. देवांचे असे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय व अकामहत असा जो इंद्र ह्मणजे दक्षप्रजापति ह्याचा एक आनंद आहे. दक्षप्रजापतीचे असे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय आणि अकामहत असा बृहस्पति म्हणजे इंद्र ह्याचा एक आनंद आहे. बृहस्पतीचे असे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय व अकामहत असा प्रजोत्पत्तीचा नियमन करणारा असल्या कारणानें प्रजापतिनांवाचा जो रुद्र त्याचा एक आनंद आहे. रुद्राचे असे जे शंभर आनंद ते, श्रोत्रिय व अकामहत अशा ब्रम्हदेवाचा एक आनंद आहे. ह्या ठिकाणीं आनंदाचें जे तारतम्य सांगितलें तें उपलक्षण आहे. ह्मणून, असेंच तारतम्य ज्ञानभक्तिबल इत्यादिक ह्यांच्यामध्येंही आहे असें जाणावें. [ह्या प्रकारें, ब्रह्माचें लक्षण ज्या वाक्यानें पूर्वीं सांगितलें त्या वाक्यांतील सत्यत्व ज्ञानत्व व अनंतत्व ह्या शब्दांचे अर्थ साहा प्रकरणांनीं सांगितले; व जीवांचे हृदयांत असलेला परमेश्वर व जीव हे दोन्ही एक नसून भिन्न आहेत असें सांगितलें; व ज्ञान्यांना सुखाचा उपभोग मिळतो तो सर्वांना सारखा मिळत नाहीं, तर एकालाच उत्तम प्रकारें मिळतो असें सांगितलें. आतां परमेश्वराचे अनिरुद्ध इत्यादि रूपांचे ठिकाणीं ब्रह्म निराळें नसून एकच आहे असें जाणावें ह्मणून पूर्वीं सांगितलें असतां, सर्व ठिकाणीं असलेल्या रूपांमध्यें भेद नाहीं असें ज्ञान मोक्षरूप पुरुषार्थ मिळण्यास कारण होतें, दुसरें ज्ञान कारण होत नाहीं, असा अभिप्राय मनांत आणून बोलतो]. ब्रह्मदेवादिकांना ज्याच्या कृपेनें स्वरूपानंद प्राप्त होतो असें सांगितलेला जो ह्या सर्व मनुष्यजीवांच्या समुदायांत आहे, आणि जो ह्या आदित्यादिक देवांत आहे, तो एकच स्वातंत्र्यादि सकलगुणसंपन्न सर्वोत्तम आहे. जो

अधिकारी ह्याप्रमाणें तारतम्येंकरून जीवांना जाणतो. तो हा पंचमहाभूतांनीं झालेला देह टाकून ह्या अन्नमय अनिरुद्धनामक परमात्म्याप्रत प्राप्त होतो, ह्या प्राणमय प्रद्युम्ननामक परमात्म्याप्रत प्राप्त होतो, ह्या मनोमय संकर्षणनामक परमात्म्याप्रत प्राप्त होतो, ह्या विज्ञानमय वासुदेवनामक परमात्म्याप्रत प्राप्त होतो, ह्या आनंदमय नारायणनामक परमात्म्याप्रत प्राप्त होतो. [नारायणाचे प्राप्तीविषयीं तो पूर्णानंद आहे असें जाणणें अवश्यक आहे अशा अभिप्रायानें बोलतो.] त्याविषयीं ह्मणजे भगवंताचा पूर्णानंदपणा जो जाणतो त्यालाच भगवान प्राप्त होतो अशाविषयीं हा पुढील श्लोक आहे. हा आठवा अनुवाक ॥ ८ ॥

यतो वाचो निवर्त्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रम्हणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चनेति । एतꣳ ह वाव न तपति । किमहꣳ साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति । स य एवं विद्वानेते आत्मानꣳ स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳ स्पृणुते । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अद्वैतटीका—यतः आनंदात्मनः **वाचः** अभिधानानि **मनसा सह अप्राप्य** अप्रकाश्यैव **निवर्त्तंते** स्वसामर्थ्याद्धीयंते तं **ब्रम्हणः आनंदं विद्वान् कुतश्चन न बिभेति इति । किं अहं साधु** पुण्यं **न अकरवं किं अहं पापं अकरवं इति** एतं ह वाव न तपति । **यः एवं विद्वान् सः एते** पुण्यपापे **आत्मानं स्पृणुते** परमात्मभावेन पश्यतीत्यर्थः । **यः एवं** यथोक्तं अद्वैतं आनंदं ब्रह्म **वेद हि** एषः **एते** उभे पुण्यपापे **आत्मानं स्पृणुते एव** परमात्मभावेन पश्यत्येवेत्यर्थः । **इति उपनिषत्** परमं रहस्यं दर्शितं । इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अर्थ—जें आनंदरूप परब्रह्म वर्णितां येत नसल्यामुळें त्यापासून मनासहवर्त्तमान वाणी परततात, त्या परब्रम्हाचा आनंद जो जाणतो त्याला गर्भवासादिक दुःखाचें भय कधींही प्राप्त होत नाहीं. ह्याप्रमाणें वेदमंत्र आहे. मीं पुण्य केलें नाहीं काय, मीं पाप केलें आहे काय ? ह्याप्रमाणें त्याला कधींही संताप होत नाहीं. जो अशा प्रकारें जाणतो

तो पुण्य व पाप हीं परमात्मरूप आहेत असें पाहतो. हें पूर्वी सांगितलेलें अद्वैत आनंदरूप ब्रम्ह जो जाणतो तो पुण्य व पाप हीं उभयतां परमात्मरूप आहेत असें जाणतो, ह्यांत संशय नाहीं. ह्याप्रमाणें परब्रम्हाचें परम रहस्य सांगितलें आहे. हा नववा अनुवाक ॥ ९ ॥

द्वैतटीका–यतः यस्मात् ब्रह्मानंदतः **वाचः** ऋगादिवाण्यः **मनसा सह** मनइंद्रियेण सह **अप्राप्य** साकल्येनाज्ञात्वा **निवर्तंते**। परावृत्ता भवंति आनंत्यहेतुना वाङ्मनसागोचरं **ब्रम्हणः आनंदं विद्वान् कुतश्चन न बिभेति** मुक्तो भवति **इति** एषः श्लोकः ॥ ज्ञानिनोऽपि पूर्वार्जितपुण्यपापकर्मसत्वात् कथं ब्रह्मप्राप्तिरित्यत आह ॥ एतꣳ ह वाव न तपतीति ॥ **अहं किं साधु** पुण्यं **न अकरवं** न कृतवान् । **अहं किं पापं अकरवं इति**। **एतं** ज्ञानिनं **न तपति वाव** तापकरं न भवत्येव **ह** इति निश्चयेन । **यः आत्मानं** परमात्मानं **एवं** उक्तरीत्या **विद्वान्** जानन् आस्ते **सः एते** पुण्यपापे **स्पृणुते** नृषु जहाति । **यः आत्मानं** परमात्मानं **एवं** उक्तरीत्या **वेद हि** यस्मात् **एषः एव एते उभे** पुण्यपापे स्पृणुते नृषु जहाति ॥ **इति उपनिषत्** रहस्यं ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अर्थ–ज्या ब्रह्मानंदापासून ऋग्वेदादिक मनासहवर्तमान ब्रह्मानंदास पूर्णपणें न जाणून मागें परततात, त्या आनंदस्वरूप ब्रम्हास जाणणारा ज्ञानी कशालाही भीत नाहीं. ह्मणजे, तो निर्भय होऊन मुक्त होतो. [ज्ञानी मनुष्यांचें पूर्वार्जित पापपुण्य असल्या कारणानें त्यांना ब्रह्माची प्राप्ति कशी होते तें सांगतो]. मीं काय पुण्यकर्म केलें नाहीं, मीं काय पापकर्म केलें आहे, ह्याप्रमाणें त्या ज्ञान्याला दुःख होत नाहीं ह्यांत संशय नाहीं. जो परमात्म्याला मागें सांगितल्याप्रमाणें जाणतो तो पुण्य व पाप हीं दोन्हीं लोकांकडे टाकितो. जो परमात्म्याला मागें सांगितल्याप्रमाणें जाणतो तो पुण्य व पाप हीं दोन्हीं लोकांकडे टाकितो. ह्याप्रमाणें उपनिषत् आहे. हा नववा अनुवाक ॥ ९ ॥

ब्रम्हविदिदमयमिदमेकविꣳशतिरन्नादन्नꣳसमयादन्नात्प्राणो व्यानोऽपान आकाशः पृथिवी पुच्छꣳ षड्विꣳशतिः प्राणं यजुर्ऋक्सामादेशोऽथर्वाङ्गिरसः पुच्छं द्वाविꣳशतिर्यतश्श्रद्धर्तꣳ सत्यं योगो महो द्वादशविज्ञानं प्रियं मोदः प्रमोद आनन्दो ब्रम्ह पुच्छं द्वाविꣳ-

शतिरसन्नेवाथाष्टाविंशतिरसत्षोडश भीषास्मान्मानुषो मनुष्यगं-
न्धर्व्वाणां देवगन्धर्व्वाणां पितृणां चिरलोकलोकानामाजानजानां
कर्म्मदेवानां ये कर्म्मणा देवानामिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रम्हणः
स यश्च संक्रामत्येकपञ्चाशद्यतः कुतश्च नैतमेकादश नव ॥ सहनाः
ववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै । तेजास्विनावधी-
तमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥